

TANKÖNYVVITA. MAGYAR ÉS NÉMET KÍSÉRLETEK A MÁSIK ORSZÁG TANKÖNYVEINEK MÓDOSÍTÁSÁRA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN¹

Ujváry Gábor²

Régi igazság, hogy az egyes népekről alkotott kép, az ezek révén rögződött – sokszor végtelenül leegyszerűsített és hamis, ám valami igazságmaggal általában bíró – sztereotípiák talán legfontosabb forrásai azok a tankönyvek, amelyek elsősorban szűkebb, szerényebb terjedelemben és mélységben viszont tágabb környezetüket is bemutatják. Mindenekelőtt a történelem- és a földrajz (részben az irodalom, a nyelv és – ahol volt ilyen – az államtan vagy állampolgári ismeretek) tankönyvek közöltek és közölnek gyakran megbízható, olykor azonban előítéleteken és a másik etnikum elutasításán alapuló adatokat a szomszéd és a távolabbi államokról, többnyire néprajzi és gazdasági szempontokat is figyelembe véve.

Különösen így van ez a felvilágosodás eszmerendszeréből következő általános tankötelezettségnek a 18. században elméletben, a 19. század végére már a gyakorlatban is szinte egész Európában megvalósult bevezetése óta. Annál is inkább, mivel a többnyire kizárólag alapfokú képzésben részesülő emberek rendszerint kizárólag, ám a – Közép-Kelet-Európában még a 20. század első felében elitképzésnek minősülő – közép fokú oktatásban tanulók is általában csak ezekből szerezhettek tudomást más népek múltjáról és életmódjáról. Az így átadott információk viszont sokszor manipuláltak, a politika érdekei által meghatározottak maradtak, sajnos részben – igaz: jóval kevésbé, mint korábban – ilyenek még napjainkban is.

1 A publikáció az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg. Készült a `Társadalmi konfliktusok - Társadalmi jól-lét és biztonság - Versenyképesség és társadalmi fejlődés, TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0069 azonosító számú projekt keretében.

2 CSc, habil., főiskolai tanár, Veritas Történetkutató Intézet, Horthy-kori kutatócsoport, kutatócsoport-vezető

Mindez pedig azért is igencsak veszélyes, mivel az alapműveltség (alsó) szintjénél tovább nem jutó tömegek gyakorta ezek alapján – és rendszerint bármiféle gyakorlati tapasztalat nélkül –, általánosítva ítélkeznek az „idegen” etnikumokról. (Nem is beszélve arról, hogy értelmiségük jó része inkább szítja, mint tompítja az esetleg ezek nyomán keletkezett nemzeti ellentéteket.) A sajátmagát fel-, a „másokat” viszont leértékelő folyamat már az ókorban is megfigyelhető erősödése, modern értelemben vett megszilárdulása a nacionalizmus térnyerésétől, a 19. század kezdetétől vált jellemzővé. Különösen abban a soknemzetiségű, kevert lakosságú közép-kelet-európai régióban, amelynek centruma a Kárpát-medence, a történelmi Magyarország volt. S míg napjainkra Nyugat- és Közép-Európa államai nagyrészt már túljutottak ezen a terhes történelmi örökségen, igyekeznek néha önmagukat is kritikusan, másokat pedig minél pozitívabban ábrázolni – ez a németek esetében néha már túlzásokba is esik –, Magyarország szomszédságában ez még mindig nem történt meg. A térség államainak tankönyvei olykor a legrosszabb hagyományokat örökítik tovább, akár etnikai konfliktusokat is kockáztatva ezáltal. Nem gondolva rá, hogy önmagunk minél alaposabb megismerése, saját érdekeink következetes képviselése nem feltételezi és kívánja mások lebecsülését vagy megvetését.

Emiatt fontos napjainkban is a nemzeti és a nemzetközi tankönyvvizsgálat, illetve annak Európában csak részbeni eredményre vezető története. Tanulmányomban ennek egy érdekes szeletét, a második világháború alatti magyar–német tárgyalásokat, illetve azok hátterét igyekszem bemutatni.

A tankönyvekről zajló nemzetközi egyeztetések a 19. század végére nyúlnak vissza. Ezt az Interparlamentáris Unió első, 1889-es konferenciája ajánlotta először, a békére való nevelés fontosságára hivatkozva. A nemes szándékokat azonban a 19–20. század fordulójának nemzetközi konfliktusai és az I. világháborúnak az egymással szembeni gyűlöletet mindkét oldalon a korábbinál is hevesebben hirdető szövegei elsodorták. Ezután a párizsi békekonferenciák javaslatára 1919 júniusában genfi központtal létrejött Nemzetek Szövetsége – Magyarországon használt nevén a Népszövetség (az Egyesült Nemzetek Szervezete jogelődje) – keretében próbálták a nemzetközi

tudományos együttműködést újraéleszteni. (Magyarország 1922-ben, Németország csak 1926-ban csatlakozhatott a Népszövetséghez.) Ennek érdekében hozták létre 1922-ben a Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottságát (Commission Internationale de Coopération Intellectuelle), az UNESCO elődjét, majd 1926-ban a Párizsban működő Szellemi Együttműködés Nemzetközi Intézetét (Institut International de Coopération Intellectuelle).

A Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottsága évente ülésezett Genfben, 15 tagja között egy magyar is helyet kapott: 1937-ig Tormay Cécile, 1939-ig Teleki Pál, majd rövid ideig – hiszen Magyarország 1939-ben kilépett a Népszövetségből – Kerékyjártó Béla. Magyar Nemzeti Bizottságát 1923-ban alapították, vezetői az MTA elnökei, Berzeviczy Albert, majd József királyi herceg lettek. A testület fő céljának az utódállamok magyar kisebbségei kulturális érdekeinek a védelmét, illetve a külföldi iskolai tankönyvek magyarellenességi részeitnek revízióját tekintette.³ Az utóbbi törekvést szolgálta a Nemzeti Bizottságnak az az MTA keretében működő albizottsága, amelyet – a Magyar Paedagógiai Társaság 1929-ben Kornis Gyula kezdeményezésére létrehozott Külföldi Tankönyvügyi Bizottságának munkáját folytatva – 1932-ben alapítottak Külföldi Tankönyvügyi Albizottság néven. Ennek elnöke a neves neveléstörténész, Fináczy Ernő, 1935-ben bekövetkezett halála után pedig a korszak vezető historikusai, a nemzetközi tankönyvrevízióban is fontos szerepet játszó Domanovszky Sándor, majd Lukinich Imre, titkárai a kultuszminisztérium egyetemi osztályának főnöke, Olay Ferenc, majd 1936-tól szintén egy kultuszminisztériumi tisztviselő, vitéz Nagy Iván voltak.

Nemzetközi szinten a Franciaországi Népszövetségi Egyesület már 1920 szeptemberében javasolta a tankönyvek vizsgálatát a Nemzetek Szövetsége tanácsának, hogy az „örködjék afelett, hogy az oktatás megfelel-e a Nemzetek Szövetsége alapelveinek, hogy ne forduljon elő

3 A Commission Internationale de Coopération Intellectuelle magyar kapcsolatairól: BALOGH Jenő: A Szellemi Együttműködés Magyar Nemzeti Bizottságának működése. In: *Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai. A VI. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam előadásai*. Közzéteszi dr. vitéz Keresztes-Fischer Ferenc. Szerk. MÁRTONFFY Károly. Állami Ny., Budapest, 1941. pp. 861–866. Lásd még: MAGYARY Zoltán (1931): *Tudományos életünk virágzásának feltételeiről*. In: *Uő: A magyar tudományos nagyzülem megszervezése. Nyolc év a magyar tudományos élet kormányzatában*. Danubia, Pécs, pp. 103–111., főleg: pp. 103–106.

gyűlölködés vagy félreértékel és az egyes népek között, valamint hogy ellenőrizze és jelezze azokat a tévedéseket, vagy rosszindulatú kifejezéseket, amelyek más országokról a tankönyvekben előfordulnak.” A Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottsága pedig 1925-ben elfogadta az úgynevezett Casares-féle javaslatot – Julio Casares spanyol diplomata, romanista és hispanista lexikográfus volt –, amelynek célja indokolásában olvasható: „[...] megtisztítani az egyes tankönyveket a tévedésektől és hamis fogalmaktól, amelyek oda becsúsztak, inkább tudatlanság, mint rosszakarát alapján, és amelyek eltakarják vagy megváltoztatják egyes népek igazi arculatát, olyan vonásokat nyomva rájuk, amelyek őket felismerhetetlenné vagy éppen gyűlöletesekké teszik”. Franciaországban részben ennek alapján vontak aztán vissza számos tankönyvet, a skandináv államok pedig egymással egyeztetették megjelenés előtt álló történelem- és földrajz-tankönyveik szövegét, s ehhez hasonló munkálatok zajlottak az amerikai kontinensen is. 1926-ban francia és német indítványra Amszterdamban a háborút méltató vagy a gyűlöletre nevelő tankönyvek korrigálását vagy visszavonását javasló szervezetet is létesítettek.

A Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottsága 1932. július 18-a és 23-a között tartott ülésén kérte nemzeti bizottságait, hogy reagáljanak a tankönyvek javításának igényeiről hozzájuk érkező megkeresésekre, illetve a vitás kérdések eldöntésére közvetítő szerepet ajánlott föl. E javaslatot az 1932. évi népszövetségi közgyűlés határozattá emelte. Ugyancsak 1932-ben jelent meg franciául – a következő esztendőben ezt bővítve angolul – a bizottság jelentése az iskolai tankönyvek revíziójáról és a nemzetközi megértés szükségességéről. E kötet az ehhez kapcsolódó magyar kutatások szervezeti hátterét, illetve az ezek révén megvalósult intézkedéseit is bemutatta. Egy 1935-ben több ország egyetértésével kiadott újabb dokumentum (*Deklaráció a történelemtanításról*) – amelyet 1937-ben a Népszövetség közgyűlésén számos állam aláírt (bár az USA, Franciaország és Nagy-Britannia tartózkodott ettől) – a történelemtanítás legfontosabb feladatának azt tartotta, hogy a diákokat a nemzetek közötti megbékélés szellemében olyan kritikus szemléletre nevelje, mely a más népekkel szembeni előítéleteket is képes lebontani. 1937-ben azonban ez a szándék részben már illuzórikus volt. Emellett az ötévente megrendezett nem-

zetközi történetzkongresszusok (1928: Osló; 1933: Varsó; 1938: Zürich), illetve azok tanácskozásai – melyek közül az 1931. évit Budapesten rendezték – szintén foglalkoztak a témával. Kiadványaikban a magyar tankönyvekről is megjelentek tanulmányok Szelényi Ödön és Chobodiczky Alajos tollából.⁴

Magyar nyelven Tas József budapesti elemi iskolai igazgató volt az első, aki a Magyarországról külföldi tankönyvekben megjelent torzításokról tudósított, angol, amerikai, norvég és belga példák alapján. Már ő is figyelmeztetett arra – amire aztán szinte minden későbbi bíráló kitért –, hogy a magyarokról alkotott egyoldalú és kedvezőtlen kép elsősorban a környező államok, a Kisantant-országok sikeres kulturális propagandája miatt keletkezett. „Ezzel a kérdéssel ma annál inkább foglalkoznunk kell – állította 1928-ban –, mert a minket körülvevő ellenséges hódítók ugyancsak fürge munkát végeztek és végeznek ma is azért, hogy állítólagos kultúrfölényük szembetűnő legyen, hogy szellemi életüknek általuk hangoztatott, mondvacsinált magasabb szintje kiütközzék és végül mindezek alapján ártatlan szemforgatással jogosnak kikiáltott hódítási műveletük a kultúrvilág előtt is valamiképpen indokoltnak lássék, hogy ezzel is demonstrálhassák a megszállott területeken elorzott kultúrjavak barbár módon

4 NAGY Iván: A tankönyvek nemzetközi revíziója. *Néptanítók Lapja és Népművelési Tájékoztató*, 1937/19. pp. 746–749. (Az idézetek ebből a cikkből valók.) F. DÁRDAI Ágnes: *Tankönyvek a társadalmi-politikai érdekek kereszttüzében*. In: *Uő: Történelmi megismerés – Történelmi gondolkodás*, II. köt. Pécs, ELTE BTK – Magyar Történelmi Társulat, 2006. pp. 8–40. A kérdéskör kiváló, a további szakirodalmat, levél- és kéziratári forrásokat is tömören összegző elemzései: ALBERT B. Gábor: A magyarországi tankönyvrevíziós mozgalom a két világháború között. *Századok*, 2008/1. pp. 63–78. Domanovszky Sándor és a hazai tankönyvrevíziós mozgalom intézményesülése. *Történelemtanítás. Online történelemdidaktikai folyóirat*, Új folyam II. 2011/1. (http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2011/03/02_01_05_Albert.pdf – letöltve: 2014. december 10.) Uő.: A két világháború közötti magyarországi tankönyvrevíziós mozgalom kutatásának történeti forrásai. *Történelemtanítás. Online történelemdidaktikai folyóirat*, Új folyam II. 2011/2. (http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2011/06/02_02_05_Albert.pdf – letöltve: 2014. december 10.) Lásd még: SZABOLCS Ottó: Nemzetközi tankönyvegyeztetések. *Educatio*, 1994/4. pp. 623–630. (E téma tekintetében: p. 623.) DÁRDAI Ágnes: A tankönyvkutatás nemzetközi és hazai pozíciói. *Iskolakultúra*, 2005/10. pp. 120–126., elsősorban p. 120. SZALAI Bernadett: A nemzetközi tankönyvkutatás történeti vázlata. *Acta Academiae Beregsasiensis*, 2012/1. pp. 87–99., főleg pp. 88–89. Lembrecht, Christina: *Bücher für alle. Die UNESCO und die weltweite Förderung des Buches 1946–1982*. De Gruyter, Berlin–Boston, 2013. pp. 105–107.

való tervszerű szétrombolásának szükségszerűségét.” Mindez persze csak féligazság volt, hiszen – ahogy arra például Jeszenszky Géza mutatott rá alapvető munkájában⁵ – a magyarságnak már jóval az első világháború előtt, a 19. század végén is a többnyire előnytelen vonásait emelték ki. Korábbi jó híre, amelyet főleg az 1848–49-es forradalomnak és szabadságharcnak köszönhetett, eddigre már elilant. A kiegyezés utáni időszakban – elsősorban a nemzetiségi kérdés rossz kezelése miatt – már inkább a negatív tulajdonságokat hangsúlyozták. Nemcsak a Jeszenszky által vizsgált angol területen, de egész Nyugat- és Közép-Európában is. (Igaz: mindez akkor is részben a magyarországi nemzetiségek sikeres érdekérvényesítésének volt köszönhető.)

Tas József a „pontosságáról és alaposságáról ismert” németekről csak annyit jegyzett meg: „Rendesen túltömött szemléltető képeken látunk furcsaságokat. Ezeken a képeken sokat akarnak szemléltetni, s így össze-vissza mindenféle van felhalmozva rendszertelenül. Drezdában láttam egy ilyen szemléltető képet, melyen gémeskút van a középén és körülötte gulya, ménes delel, a gulyás bundában, a csikós kivételesen szűrben, egy-két lovas azonban golyásban, az előtérben kuvaszok és a kútágason hat darab füstölt sonka van felakasztva. A kép címe: *Ungarische Puszten*. Hol látta ezt a német, nem tudom, de szörnyen fel volt háborodva a kolléga, amikor ennek láttára mégis csak mosolyra derült arcunk, s mikor apróra elmagyaráztuk, hogy ezt bizony ilyenformán sehol széles ez országban nem lehet megtalálni együtt. Pedig ő azt jegyezte meg, hogy a leghíresebb lipcsei cégek egyike adta ki – és ez igaz is.” Egy szász természettudományi olvasókönyv kapcsán pedig kifogásolta, hogy az Magyarországot korábbi nagyságában – „ó, bár úgy volna!”, sóhajtott közben föl – mutatja be, a már említett puszta-képet kicsinyítve hozva. Arra is figyelmeztet, hogy Németországban nagyon sok könyvet kell majd átnézni abból a szempontból, mit is mondanak a magyarokról. Ennek fő oka az volt, hogy Németországot – akárcsak napjainkban – korábban is szövetségi államként igazgatták, s mivel az oktatási ügyek tartományi hatáskörbe tartoztak, ezért területenként változtak a tankönyvek. Ez a viszony-

5 Lásd: JESZENSZKY Géza (1994): *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában, 1894–1918*. Magyar Szemle Alapítvány, Budapest.

lagos önállóság, ha jóval szűkebb térre szorulva, még az 1933-as nemzetiszocialista hatalomátvétel után is megmaradt.

Tas József a külföldi tankönyvek magyarság-ábrázolásánál egyrészt a jóhiszeműen, ám „kellő utánjárás nélkül átvett”, „hangzatos badarságokról” beszélt, melyeket valószínűleg nem lesz nehéz helyesbíteni: „[...] ilyenek a magyar pusztá, a gulya, a ménes, a vadlovak, a csikós gyolcsban, a juhász bundában. Ez olyan, mint a magyar cigány muzsikás, aki külföldön fényes aransujtásos huszárdolmányban muzsikál. Így azt hiszik, hogy itthon legalább is lovon jár, s mi, akik még nem mentünk ki külföldre, szintén muzsikálunk.” Másrészt viszont a szerinte elsősorban az első világháború alatti emigráns cseh politikusok ármánykodása nyomán elterjedt „cél tudatos, tendenciózus” torzításokról szólt, melyek kijavításához „[...] minden elképzelhető eszközt igénybe kell majd vennünk, ha célt akarunk érni.” A tankönyvek terén a nemes békecélokat meghirdető törekvésekről – így a Nevelésügyi Társaságok Világszövetségének céljairól – pedig kijelentette: a magyarok is ennek szolgálatába állnak, „[...] de csak akkor, ha hazánk régi határai meglesznek, mert addig nem békére fogunk nevelni. Míg magyar tanító és tanár él, mi nem tehetjük ezt. Gyűlöletre sem nevelünk, mert az ellenkezik a keresztény etikával, de elég, ha rámutatunk e csonkaország térképére, mindenki tudja, hogy nemcsak erősszívű, de erősöklű ifjakra van szükségünk, hogy még egyszer odaüssünk, ahová majd kell.” Tas József kemény szavai annyiban persze teljesen érthetőek, hogy a két világháború között szinte nem volt olyan család Magyarországon, amelyet valamilyen formában ne érintett volna az ország földarabolása, s ezért – érzelmi okokból teljesen logikusan – a korabeli magyar politika legkisebb közös többszöröse a revízió valamilyen formájának követelése volt, ami szélsőjobbtól szélsőbalig minden szervezetet és pártot jellemzett.

Végül a negatív kép okait elemezve rámutatott, hogy „[...] szerencsétlen múltunk emlékeitől nem tudunk szabadulni. Mindig Ausztria egy részének tekintettek bennünket, s a múlt ólomsúlyként nehezedik tagjainkra, nem tudunk lábra állani, nem tudunk még most sem önállóan járni.” Ezért sem ismerik jól és főleg helyesen a magyarokat. Ebben azonban ők maguk, a kulturális diplomácia mulasztásai is ludasak. Tas három pilléren alapuló programot vázolt föl: 1. gyűjtsék

össze a külföldi tankönyveket és vizsgálják meg, hogy mit írnak azok a magyarokról. E feladatot a Magyar Paedagogiai Társaságnak szánta, amely mint láttuk – talán az ő felhívását is követve – 1929-ben meg is kezdte ezt a munkát. Ugyancsak a Társaságot szólította föl, hogy nemzetközi kapcsolatait is mozgósítsa egy előnyösebb magyarság-kép kialakítása érdekében. 2. Erre hivatott szakemberek javítsák ki a tankönyveket, hogy aztán: 3. a Társaság elérje, hogy azok legközelebbi kiadásaiban már helyes adatok szerepeljenek.⁶

Hosszasan időztem Tas József cikkénél, mivel ez alapozta meg a később e témában született hozzászólásokat és munkákat. A már említett Olay Ferenc hivatalából adódóan is behatóan foglalkozott a tankönyvek revíziójával. Mindenekelőtt a román, a francia és az olasz tankönyveket vizsgálta. Napilapokban és periodikákban közzétett megállapításait 1933-as kötetében, illetve – rövidebben – a korszak legszínvonalasabb konzervatív folyóiratában, a Bethlen István irányítása alatt álló, Szekfű Gyula szerkesztette *Magyar Szemlé*ben összegezte. Utóbbi szerint: „Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a művelt világ nagy része nem ismer, egy tekintélyes része rosszul, illetve félreismer s aránylag kis része ismer a valóságnak és igazságnak megfelelően.”⁷ A párizsi Nemzetközi Történész Bizottság főtítkára mellett dolgozó, majd 1936-tól a Bizottság folyóiratát is szerkesztő – később szélsőjobbra sodródott, majd a sumér–magyar nyelvrokonságot hirdető – Baráth Tibor a francia gimnáziumi tankönyvek magyarságképét ismertette a *Századokban*.⁸ Ő és mások is Tas Józsefhez és Olayhoz hasonló következtetésekre jutottak.

Ezek lényege az volt, hogy a külföldi tankönyvek többnyire ázsiai eredetű, a hunokkal rokon, a „sárga fajhoz” tartozó népnek tüntették föl a magyarokat, akik nagy veszedelmet jelentettek európai megjelenésükkel, és a honfoglalás utáni kalandozásaik során feldúlták és végigrabolták az egész földrészt. Arról már sokkal kevesebb szó esett,

6 TAS József (1928): *Mit tanítanak Magyarországról a külföld iskoláiban?* Klny. a Magyar Paedagogia 1928. évi 5–7. számából. Egyetemi Ny., Budapest. Az idézetek: pp. 1., 7–10.

7 OLAY Ferenc (1933): *Magyarország a külföldi tankönyvekben. Adalékok a tankönyvek nemzetközi revíziójához.* Magyar Nemzeti Szövetség, Budapest, és Uő: A művelt Nyugat tankönyvei – rólunk. *Magyar Szemle*, 1933. XVII. köt. 3. sz. pp. 261–271. Az idézet: p. 261.

8 BARÁTH Tibor: Magyar történet a francia középiskolákban. *Századok*, 1935. pp. 442–450.

hogy a közép- és koraújkori magyar állam milyen szolgáltatokat teljesített a Nyugat védelmében a tatár betörések és az oszmán hódítás idején. Az utóbbi alóli felszabadulást általában a Habsburgok vezette haderőknek tulajdonították, s (ha egyáltalán) azt követően is a Habsburg Birodalom szerves részeként tekintettek az országra, megelégedve arról, hogy státusza más volt, mint az örökös tartományoké. Szinte ugyanígy szóltak az 1867 és 1918 közötti államról is, kiemelve az időszak erőszakos magyarosítását – a természetes asszimiláció vonzerejét elfelejtve –, és a nemzetiségek csak részben valós, kíméletlen elnyomását. Az 1918 utáni rendezés ezért a Kárpát-medencében élő népek akarátára, az etnikai elvek alapján született meg – hangzott általában a durva, részben hamis leegyszerűsítés. A földrajzkönyvek szerint Magyarország cigányokkal rokon (ha nem éppen cigány) lakossága – melynek helységneveit sokszor csak németül, olykor teljesen elferdítve adták meg – csaknem kizárólag földművelésből él, egyedüli valódi városa Budapest volt. Az egykori Monarchia Kisantantba tömörült államai a többiekénél is lesújtóbb véleményt nyilvánítottak a magyarokról.

A más országokban megjelent tankönyveket áttekintő magyar pedagógusok, hivatalnokok és történészek ezért jutottak arra a következtetésre, hogy a revízióra mindenképpen, elsősorban éppen magyar szempontból van égető szükség. Többen fölismerték, hogy a magyar tankönyvekből is ki kell gyomlálni a más népekről szóló hamis sztereotípiákat. Ugyanakkor hamar rádöbbenetek, hogy erőfeszítéseik a két világháború közötti időszak feszült légkörében, különösen az 1930-as évek közepétől hiábavalónak bizonyulnak. A második világháború alatt pedig – ha nem is olyan mértékben, mint 1914 és 1918 között, ám – ismét az egymással szembeni gyűlölködés vált meghatározóvá. Ez alól ugyan a magyar szellemi élet és annak nyomtatásban megjelenő fórumai – a világháború kezdetétől bevezetett cenzúra ellenére is – egészen a német megszállásig viszonylag sikeresen vonták ki magukat. Oroszból és angoltól fordított kötetek sorát adták ki, a napilapok és a folyóiratok egy része Európában üdítően kritikus hangnemet engedhetett meg magának, és a tengelyhatalmak hivatalos jelentésein túl a velük szembenállóké is helyet kaphatott a sajtóban, kiváltva ezzel a Német Birodalom és hazai követői megbotránkozását és tiltakozását.

Ugyanakkor a magyar történelem és földrajztankönyveknek a hajdani közép-európai nagyhatalomról, a jövevényeket befogadó szentistváni államról, annak hatásai nemzetiségekkel szemben mindig türelmes magatartásáról és a Nyugat magyarokkal szembeni háládatlanságáról szóló fejezetei, az 1918 előtti határok megváltozását csak ideiglenesnek – változatlanul az egész egykori Nagy-Magyarországot otthonának – tekintő szemlélete, valamint a revízió vágyára való (egyébként sikeres) nevelés óhatatlanul is összeütközésre vezettek a szomszédos, részben pedig a távolabbi államokkal is, hiszen azoknak az első világháború utáni európai rend fenntartása alapvető érdekük volt. A meg nem értés így vált kölcsönössé: míg a külföldi tankönyvek többségében gyakran torz portrét festettek Magyarországról, a magyarok sokszor ugyancsak leegyszerűsített sémákban mutatták be saját múltjukat, régiójuk és Európa történiáját. Részben az ennek nyomán kialakult ellenségképek, részben pedig a korábbi nemzetiségi ellentétek eredményeként a második világháború idején Magyarország a vele formailag szövetséges szomszédokkal – a horvát és a szlovák báballammal, illetve Romániával – állt a legfeszültebb viszonyban, ám legfontosabb gazdasági és politikai partnerével, a Német Birodalommal is gyakran került összeütközésbe. (Ahogy a több változatban ismert anekdota találóan jellemezte a helyzetet, az USA elleni magyar hadüzenet alkalmával zajlott volna le a következő beszélgetés az amerikai külügyminiszter és Rooseveltnél, más változatban a magyar követ és az amerikai külügyminiszter között: Mi az Önök államformája? Királyság. És ki a királyuk? Nincs királyunk, hanem kormányzónk van. Ki a kormányzó? Vitéz Horthy Miklós tengernagy. És van Önöknek tengerük? Nincs. Értem. Van az USA-val szemben területi követelésük? Nincs. Van valamilyen országgal szemben területi követelésük? Igen. Szlovákiával, Romániával. Értem. És azokkal szemben is hadat viselnek? Nem, ők a szövetségeseink.)

A nemzetiszocialista Németország és Magyarország közötti véleménykülönbségek természetesen nem csak a nagypolitika terén, hanem kulturális kérdésekben is megnyilvánultak. A külpolitikai tekintetben egyébként németbarát Hóman Bálint kultuszminiszter a „baráti” és a nyelvrokon államokkal sorra írta alá az akkoriban újszerűnek számító kétoldalú, tudományos, kulturális és oktatási (ahogy

akkoriban nevezték: szellemi együttműködési) egyezményeket, ám ezeket elsőként mégsem a Német Birodalommal, hanem Lengyel- és Olaszországgal, illetve Ausztriával kötötte meg (1935: XVII., XVIII. és XIX. tc.). Csak ezután következett 1936-ban Németország (1937: V. és annak kiegészítéseként az 1940: XXXIV. tc.), 1938-ban Észt- és Finnország, valamint Japán (1938: XXIII. és XXIX., illetve 1940: I. tc.), majd 1941-ben Bulgária (1941: XVI. tc.). Valamennyi megállapodást törvényben hirdették ki. Rögzítették bennük a szerződő felek tudósainak látogatásait, a diákcserét, az ösztöndíjasok kölcsönös kiküldését, a tudomány, az irodalom, a művészet, a rádiózás és a sport területén adódó együttműködési lehetőségeket.

Bár már Hóman kollégája, Bernhard Rust birodalmi és porosz tudományos, nevelési és népművelési miniszter magyarországi látogatásakor, 1934. október 13-án megállapodtak róla, hogy megkötik a bilaterális együttműködést, az erről szóló egyeztetések rendkívül vontatottan haladtak. A Német Birodalommal végül Hóman hivatalos berlini tartózkodásakor – ez alkalommal Goebbels és Hitler is fogadta őt⁹ –, 1936. május 28-án ratifikálták az egyezményt, amelyet a magyar képviselőház november 17-én vitatott meg, és fogadott el nagy többséggel.¹⁰ Felsőházi tárgyalásakor, 1937 januárjában Hóman maga is hangsúlyozta bizonyos fenntartásait a német törekvésekkel szemben (szavait egyes szám harmadik személyben idézik a szövegben): „A magyar állam, mint minden állam, sokszor van abban a helyzetben, hogy olyan államokkal lép nemzetközi kapcsolatba, amelyek esetleg más világnézetet, más politikai irányzatot követnek. [...] Elítélendőnek tartana azonban minden olyan kísérletet,

9 Hóman látogatásáról (sok egyéb forrás mellett): Auswärtiges Amt, Politisches Archiv (Berlin)[a továbbiakban: AA PA], Gesandtschaft Budapest, K. 110, Besuch des Kultusministers Homan állam.

10 AA PA, R 71 167, a Birodalmi és Porosz Tudományos, Nevelési és Népművelési Minisztérium a Külügyi Hivatalnak, 1935. július 24. Hans Georg von Mackensen budapesti német követ jelentése a Külügyi Hivatalnak, 1935. augusztus 19. és 1936. április 20. R 61 258, a Birodalmi és Porosz Tudományos, Nevelési és Népművelési Minisztérium a Külügyi Hivatalnak, 1936. május 7. (valamint az erre adott válasz május 16.) és szeptember 28. Hans Georg von Mackensen a Külügyi Hivatalnak, 1936. május 22., június 4., október 5., november 20. Otto Meissner államtitkár, az Elnöki Hivatal vezetője a Külügyi Hivatalnak, 1936. május 27. – Lásd még: AA PA, K. 173, Kulturabkommen állam iratai 1934 októberétől 1937 áprilisáig.

amely előmozdítani kívánná a magyar kultúrának és világnézetünknek függőségét a németektől vagy másoktól. [...] Rust német miniszter [1934-es] ittléte alkalmával [Hóman] az első ünnepi ebéden mondott beszédében, azután Berlinben is egyik beszédében határozottan leszögezte négy álláspontját: 1.) kulturális cserét, együttműködést nemzetek között csak a teljes egyenrangúság alapján tud elképzelni s eleve tiltakozik az ellen, hogy a kulturális együttműködés alapján a magyar nemzeti kultúra függvénye legyen a németnek; 2.) hangsúlyozta, hogy a nemzeti kultúrát külön egyéniségnek tekinti, amely fölvesz idegen javakat, ezzel gyarapítja értékállományát, de önállóságát megtartja és egyén marad; 3.) Németországban pedig kifejezetten hangsúlyozta, ami ebben a kérdésben a legfontosabb – s emiatt kisebb német lapokban bírálatban is részesült –, hogy a magyar nemzet etnikai állásponton áll és a fajelméleti álláspontot nem fogadhatja el, a történetileg kialakult erkölcsi nemzet mellett tört tehát lándzsát; 4.) félreérthetetlenül kijelentette, hogy a kisebbségi kérdésben, ahogyan ma nevezik, nem tud arra az álláspontra helyezkedni, mint a német társadalmi szervezéssel megbízott vezetők részéről ezt a kérdést megítélik, hogy t.i. a német nemzeten kívül van egy német kultúrnemzet, amely a magyar állam németajkú polgárait is belefoglalja, vérségi alapon.”¹¹

Hóman tehát a magyar érdekek határozott védelmét képviselte. Annak ellenére, hogy fölismerete: a Német Birodalom egyre növekvő közép-kelet-európai befolyása, Magyarország geopolitikai adottságai, illetve politikájának a revíziós célokat minden más feladat elé helyező alakítása, valamint a két ország közötti óriási különbségek miatt a külpolitikában a német szövetség erősödése elkerülhetetlennek látszik. 1946-os népbíróági tárgyalásán tehát okkal hivatkozott arra:

11 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára [a továbbiakban: OSzKK], Fol. Hung. 3084. Hóman 1937. január 20-án, a magyar–német kulturális egyezmény felsőházi bizottsági tárgyalásakor mondott beszédének kivonata. Hóman Rust 1934-es látogatásakor és a maga 1936-os berlini útja alkalmával valóban hangoztatta ezeket a szempontokat. Minderről korabeli újságcikkek is tanúskodnak. Ezek – mint ahogy az egész, általam tárgyalt problémakör – áttekintését jelentősen segíti a Deutsche Arbeitsfront magyar vonatkozásokban is rendkívül gazdag, tematikus csoportokba (például [külföldi] kulturális kapcsolatok; kultúrpolitika; művészet és kultúra; személyiségek tételek) rendezett újságkivágat-gyűjteményének sok-sok állaga: Bundesarchiv, Berlin [a továbbiakban: BArch], NS 5 VI.

„Mint miniszter arra törekedtem kinevezésemkor, hogy az országot a német szellemi rabszolgaságtól függetlenítve a Németországgal nem is barátságtalan, de [az 1930-as évek első felében] ellenséges viszonyban álló Olaszországgal, továbbá Ausztriával és Lengyelországgal keressek kapcsolatot. Egymás után kötöttem ezekkel az országokkal a kulturális egyezmények, és csak 1936 júliusában, amikor már nem lehetett elkerülni, kötöttem meg a kulturális egyezményt Németországgal. [...] Ugyancsak kerestem kapcsolatot Anglia és Amerika felé, de ezek puhatolózásomra azt a választ adták, hogy nem kötnek ilyen egyezményt más államokkal.” A megállapodás egyik célja volt a „[...] lekorlátozása ennek a kulturális érintkezésnek oly mértékre, hogy csupán kulturális téren legyen érintkezés, és ne lehessen politikai céllal propagandára felhasználni. Egyenesen kizártunk ebből a kultúregyezményből minden olyan pontot, amely a náciizmusnak mint politikai rendszernek az elterjesztését Magyarországon lehetővé tette volna. Emiatt húzódott meglehetősen sokáig, talán háromnegyed évig, sőt tovább is az egyezmény szövegének megállapítása, és végül is az utolsó pillanatban kénytelen voltam Berlinben a filmszakaszra vonatkozó német követelések túlzottsága miatt az aláírást megtagadni, és csak amikor elálltak követelésüktől, akkor írtam alá a kultúregyezményt.”¹² A mondottakat alátámasztja, hogy míg Hóman külpolitikai téren tántoríthatatlan németbarát maradt, a belpolitikában következetesen visszautasította a nemzetiszocialista minták bármilyen szintű átvételét.

Német részről Hans Heinrich Lammers államtitkár, a Birodalmi Kancellária vezetője végül 1937. február 1-jén értesítette a német külügyminisztert, hogy a szerződés ellen egyik német minisztérium sem emelt kifogást, és a Führer is egyetért a szövegével.¹³ A Német Hírügynökség (Deutsches Nachrichtenbüro) aztán 1937. április 26-án tájékoztatott róla, hogy a megállapodás a ratifikációs okmányok kicserélése után május 3-ától érvénybe lép. A birodalmi hivatalos közlöny 1937. április 27-én hirdette ki annak német és magyar

12 Budapest Főváros Levéltára XXV. 1/a. Budapesti Népbíróság iratai, Büntetőperes iratok, Nb. 864/1946.

13 AA PA, R 61 258. Hans Heinrich Lammers levele Joachim von Ribbentrop külügyminiszternek, 1937. február 1.

nyelvű szövegét,¹⁴ utóbbi a Magyar Törvénytárba 1937: V. törvénycikként került be. A Német Birodalom elsőként Magyarországgal kötött kulturális szerződést, amely a későbbiekben mintaként szolgált más államokkal aláírandó hasonló megegyezéseihez.¹⁵

A XXIII cikkből álló egyezményben a mondottakon túl általános-ságban az I. cikkben rendelkeztek arról, hogy: „Mindkét kormány különleges figyelemmel fogja gondozni és fenntartani azokat a kulturális és tudományos intézményeket, amelyek a magyar–német kultúrkapcsolatok fejlesztését szolgálják.” (Itt a berlini Collegium Hungaricumot, az ottani egyetem magyar tanszékét, illetve a budapesti, a szegedi, a debreceni és a pécsi tudományegyetemek német filológiai tanszékei mellett a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem német irodalmi tanszékét nevesítették.) Emellett döntöttek a lektorok kölcsönös alkalmazásáról (II. cikk): a német kormány a budapesti, a szegedi, a debreceni és a pécsi egyetemekre, valamint a budapesti Eötvös Collegiumba (a jövőben a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemre is), a magyar pedig a müncheni (tervek szerint a lipcsei és „szükség esetén” más egyetemekre is) lektorok kiküldését vállalta. A felsőoktatási intézmények között félévente legalább két-két professzor (IV. cikk), illetve hat-hat hallgató (V. cikk), valamint a nyári egyetemi nyelvtanfolyamokra jelentkezők (VI. cikk) cseréjét határozták el. (Utóbbinál – nyilván a szigorú ellenőrzés érdekében – kikötötték, hogy a Magyarországra érkező német hallgatók „a lehetőséghez képest zárt csoportokban” vegyenek ezeken részt.) A Humboldt Alapítvány évente legalább három magyar ösztöndíjas fogadására kötelezte magát (VII. cikk), és a főiskolai és az egyetemi gyakornokok, illetve a diákcsoportok cseréjéről (VIII. cikk), valamint a másik nyelvére lefordítandó művek kölcsönös ajánlásáról (XIV. cikk), a hivatalos kiadványok egymásnak történő megküldéséről (XV. cikk), könyvtáraik esetében a másik félre vonatkozó anyagok gyarapításáról is (XVI. cikk) rendelkeztek. Végül annak érdekében, hogy „a kölcsönös szellemi és kulturális kapcsola-

14 AA PA, R 61 258. Hans Georg von Mackensen budapesti német követ jelentése a Külügyi Hivatalnak, 1937. április 6-án, és ennek mellékletei. Lásd még ugyanebben az állagban Bernhard Rust és Hóman Bálint szerződésről folytatott levelezését, 1936 májusától 1937 júniusáig.

15 BArch, R 4901/12 773, javaslat Werner Zschintzsch államtitkárnak a német–magyar kulturális szerződésről és annak hatásáról tartandó előadásához, 1940. március 6.

tok kimélyítése és előmozdítása megvalósuljon, a lehető legsürgősebben magyar–német vegyesbizottság fog alakíttatni, amelynek hivatása, hogy az ezen egyezmény rendelkezéseinek végrehajtását mind-egyik országnak a végrehajtásra illetékes hivatalos szerveivel való állandó érintkezés útján biztosítsa” (XXI. cikk).¹⁶

Az így létrejött vegyesbizottság első találkozására 1937. október 25–30-a között Budapesten került sor. Habár munkaértekezletről volt szó, a budapesti német követség beszámolója szerint a magyarok mindent megtettek azért, hogy a német vendégek felejtethetlen benyomásokkal távozzanak a magyar fővárosból. A magyar vendégszeretet jegyében – miként ezt a jelentéshez csatolt gazdag program is bizonyítja – egymást követték a fogadások, az egyetemi, múzeumi látogatások, a színházi és az operaelőadások, és még Debrecenbe is kirándultak. Az egyezmény végrehajtásáról szóló tárgyalások csak egy délelőttöt vettek igénybe, s ezeken még nem került szóba, hogy a két ország tankönyveit is megvizsgálják abból a szempontból, hogy mennyiben találhatók bennük sértő kitételek a másik országra vonatkozóan.¹⁷ A vegyesbizottság ezután elvileg minden esztendőben – hasonlóan kellemes körülmények között –, magyar és német helyszíneken váltakozva tanácskozott, hogy ellenőrizze, mennyiben valósulnak meg, illetve miként kivitelezhetőek a megállapodás (többnyire egyébként a gyakorlatba is átültetett) pontjai. (Az 1938-ra tervezett ülésre csak 1939. január 9-én került sor Berlinben. A tankönyvek ügye azonban még ekkor sem került szóba).¹⁸

A bizottság tárgyalásai nem voltak mentesek a súrlódásoktól. A németek például már az 1937-es nyári előkészítő megbeszéléseken kifogásolták, hogy a magyar fél csak olyan csereprofesszorokat kíván fogadni, akik az „indogermanisztika, orientalisztika, iranisztika, középkori történelem, nemzetközi jog, biológia, fizika, kémia, matematika és botanika” területéről érkeznek. Ezáltal „arra törekszenek, hogy megakadályozzanak minden vendégkurzust és előadást, amely alkalmas arra, hogy a mai német szellemi és kulturális életéről közvetlenül

16 Lásd www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8032 – letöltve: 2014. november 3.

17 AA PA, R 61 258. Karl Werkmeister német követségi tanácsos jelentése a Külügyi Hivatalnak, 1937. november 5. (Ehhez csatolták a találkozó programját és a vegyesbizottsági ülés jegyzőkönyvét.)

18 AA PA, R 61 257. A vegyesbizottság ülésének jegyzőkönyve, 1939. január 9.

értseítsen”. Valóban feltűnő volt, hogy a „világnézeti tárgyak” és a társadalomtudományok iránt egyáltalán nem érdeklődött a magyar fél. Ennek oka nyilvánvalóan az volt, hogy ezeket a tudományszakokat ekkoriban már szinte kizárólag a diktatúra politikai elvárásainak megfelelően lehetett tanítani Németországban, ami a korlátozott parlamenti demokráciában élő Magyarországon az értelmiség többségének erősen visszatetsző volt. Miként az is, hogy – bár erről ebben a formában valószínűleg nem tudtak – a német vendégprofesszorok külföldre utazása 1936 elejétől csak a birodalmi és porosz tudományos, nevelési és népművelési miniszter engedélyével volt elképzelhető (ebbe később még sok más hatóság is beleszólt). De a Németországba készülő magyarok pedigrijét is – elsősorban azt, hogy árja-e az illető – ugyanilyen alapos-sággal vizsgálták.¹⁹ Így adódott az a furcsa paradoxon, hogy míg a magyar kulturális élet – az előbbi példában: a magyar (felső)oktatási rendszer – 1933-ig még elmaradottnak és reakciónak, ezután viszont már túlságosan is szabadnak és liberálisnak tűnt a németek részéről.

Ezzel kapcsolatban még egy érdekes mozzanatot emelek ki a vegyesbizottság munkáját megalapozó tárgyalásokról készült beszámolóból: „Német részről alapvetően érdektelen azon szakterületek megnevezése – írták –, amelyekről a magyar oktatók kurzusokat vagy előadásokat tartanak német főiskolákon, mivel a magyar tudományosság alacsonyabb szinten áll a németnél. Sokkal inkább arra kellene fordítani a figyelmet, hogy kik azok a magyar személyek, akiknek kultúrpolitikai szempontból fontos lehet a meghívása Németországba [...]”²⁰ Mindez nem pusztán a magyar tudományos élet-ről alkotott – részben esetleg jogos – vélemény miatt érdekes (hiszen valószínű, hogy egy csaknem tízszer nagyobb lakosságszámú ország komoly hagyományokkal rendelkező tudományossága erősebb a nála

19 AA PA, Gesandschaft Budapest, K. 108, Bd. 4. A Külügyi Hivatal körirata a külföldi képviselőknek, 1936. február 23. Az ajánlott magyar vendégprofesszorok lekáderezéséről egy példa a sok közül: AA PA, Gesandschaft Budapest, K 174, Bd. 1, 1c Gastvorstellungen – Ung. Wissenschaftler nach Deutschland (1939–1941) és 1d Gastvorlesungen állagok iratai.

20 AA PA, R 61 258, a Birodalmi és Porosz Tudományos, Nevelési és Népművelési Minisztérium levele a Külügyi Hivatalnak, 1937. július 29. A levélhez mellékeltek az 1937. június 28-án a szellemi együttműködés nyitott kérdéseiről és a vegyesbizottság első, budapesti ülésének előkészítéséről írott, 12 oldalas összefoglalót.

kisebbséggel), hanem azért is, mivel egyértelmű, hogy a németek a kulturális és a tudományos külpolitikát is elsősorban a hatékony propaganda és a minél eredményesebb ideológiai befolyásolás szemszögéből, mindenben csupán – a maguk szempontjából egyébként nagyon helyesen – a saját érdekeiket követve ítélték meg.

A vegyesbizottsági üléseken a későbbiekben is gyakoriak voltak a viták.²¹ Ezek érdekes mellékszála volt a másik fél (főleg történelem) tankönyveit vizsgáló, azok esetleges módosításairól 1942 júniusától 1944 nyaráig rendszeresen tárgyaló munkabizottság működése.²² Ennek történetét ugyan Molnár Péter igyekezett földolgozni egy tanulmányában, amelyben azonban a kérdés háttérére nem tért ki, s a vonatkozó szakirodalom ismertetése nélkül, a Német Szövetségi Levéltár egy töredékanyaga alapján – összefüggéseiből kiragadva – vizsgálta annak jelentőségét.²³ Ezért indokoltnak tartom a tankönyvekről zajlott egyeztetések lényegét újra, tágabb kitekintésben – a Molnár által idézetteket amennyire lehet, mellőzve – összefoglalni.

Az előzmények kapcsán csupán néhány momentumot kívánok kiemelni. Minden idők legkiválóbb magyar kulturális diplomatája, Gragger Róbert 1925 májusában szervezte azt a tanácskozást, melyen a Külföldi Magyar Intézetek Szövetségének alapításáról döntöttek. A Szövetség a külföldi egyetemeken és magyar intézetekben dolgozó, Magyarországról delegált vendégtanárokat, lektorokat és kulturális tisztviselőket kívánta összefogni. Az ésszerű elképzelés azonban Gragger 39 évesen bekövetkezett, 1926-os halála miatt végül nem valósult meg, mindössze erről az egy ülésről tudunk. Ezen azonban elhatározták, hogy a külföldi „[...] működési helyen megjelent és megjelenő tankönyvek és lexikonok felülbírálandók, lehetőleg anyaggal ellátandók, illetőleg gondoskodni kell arról, hogy esetleges

21 AA PA, R 61 258, az állagban az 1937. évi ülésről szóló jegyzőkönyv, a német jelentések és újságcikk-kivágatok is megtalálhatóak. A következő esztendő egyeztetéseiről lásd az R 61 229 és 61 257 (1938–1939), az R 61 430 (1939–1941), a Gesandtschaft Budapest, K. 173, Kulturabkommen (1937–1938-ra vonatkozóan), illetve a BArch R 4901/15 110 és 15 111 állagok iratait.

22 Erről lásd a BArch, R 124, 125, 4901, 6659 és 6660 állag iratait.

23 MOLNÁR Péter: Magyar–német vegyesbizottsági tárgyalások a tankönyvek kölcsönös revíziójáról (1940–1944). *Századok*, 1997/2. pp. 477–488.

tévedések kijavítassanak és hiányok pótolassanak.”²⁴ Bár a Szövetség megszűnte miatt ez a terv is kudarcot vallott, ugyanezt az ügyet hamarosan Magyarországon karolták föl.

A külföldi tankönyvek magyar vizsgálatára már a téma intézményesülésének kezdetén felfigyelt az 1925 áprilisától a polgári iskolai tanárképzőben, illetve a budapesti tudományegyetemen oktató vendégtanár, Hanns Göttling, aki egyben az 1928-ban német alapítással Budapesten létrehozott Német–Magyar Főiskolai Útbaigazító Iroda (Deutsch-Ungarische Akademische Auskunftstelle) vezetője is volt. Göttling az egyetlen külföldiként részt vett a Magyar Paedagógiai Társaság 1929. március 20-i, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban tartott ülésén, amelyen 35 magyar pedagógus és professzor jelenlétében első alkalommal vitatták meg, milyen is a külföldi tankönyvek magyarságképe. A magyarsággal kapcsolatos ferdítéseik miatt a legélesebben a cseh és a francia tankönyveket bírálták, ám Olay Ferenc szóvá tette, hogy sajnos a német tankönyvekben is számos hiba található ebből a szempontból. Ezek után Göttling följánlotta, hogy az általa vezetett iroda – a berlini egyetem Farkas Gyula vezette Magyar Intézetével együttműködve – szívesen segít az általában minden hátsó szándék nélküli tévedések kiküszöbölésében, annál is inkább, mivel a német tankönyvkiadók már addig is gyakran fordultak hozzá és Farkashoz, adatokat kérve Magyarországról. Az őt követő hozzászólókat Göttling szavai megnyugtatták, ők már elismerően szóltak a német kiadók objektivitásáról.²⁵

Az 1930-as évek elején a berlini Collegium Hungaricumban meg is indult a Németországban megjelent tankönyvek magyar szempontú vizsgálata. Mint a Collegium igazgatója, Támedly Mihály az Országos Ösztöndíj Tanácsnak 1931 elején jelentette: „A kollégisták egy része végignézte a »Zentralinstitut«-ban [minden bizonnyal az 1915-ben alapított Zentralinstitut für Erziehung und Unterrichtről van szó] található összes német tankönyveket, abból a célból, hogy van-e bennük Magyarországra vonatkozó téves adat vagy bántó megjegyzés.” Azonban e munka végül hamar lezárult. A magyar ösztöndíjasok valószí-

24 OSzKK, Levelestár, Gragger Róbert Magyary Zoltánnak, 1925. május 20.

25 AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 118. VII. 1. Kulturelles – Verschiedenes (Lektoren, Akad. Auskunftsstellen), Bd. 2. Hanns Göttling, a Német–Magyar Főiskolai Útbaigazító Iroda vezetője jelentése a budapesti német követségnek, 1929. március 21.

núleg nyűgnek érezték, hogy saját kutatásaik mellett ezzel is kellett foglalkozniuk.²⁶

Hans von Schoen budapesti német követ 1933-ban egy lipcsei kiadót kért rá, hogy egy számos kiadásban megjelent, tankönyvek alapjául szolgáló német földrajzi műben (*E. von Seydlitz'schen Geographie*) emeljék ki Magyarország kulturális jelentőségét. A jövőbeni megjelenéshez a következő változtatásokat ajánlotta (a forrásokban pontosan megadott oldalszámokat és bibliográfiai adatokat itt és a következőkben sem közlöm): „A kis Magyarország” helyett: „A trianoni szerződés értelmében korábbi területének harmadára zsugorodott Magyarország”. „Házaik és útjaik gyakran alig különböznek a nagyobb falvakétól” helyett: „házaik és útjaik külterületi részei sokszor még vidéki jellegűek”. „A magyar népességben sok cigány él” helyett: „a magyar népességben néhol cigányok is élnek”. „Magyarország napjainkban már csak egy kis állam, melynek lakói földművelésből és állattenyésztésből élnek” helyett: „Magyarország kiterjedésére nézve ugyan kis ország, mégis képes volt arra, hogy kulturális intézményrendszerét a régi állam [értsd: a történelmi Magyarország] szintjén tartsa. Négy egyetemmel és számos múzeummal rendelkezik, a tudományokat és a szépművészeteket szorgosan segítik. Lakói főleg földművelésből és állattenyésztésből élnek, de emellett egy gyors fejlődést felmutató ipara van.” A követ magyarok iránti szokatlan megértéséről tanúskodó levelére a kiadó pozitívan reagált, s ígéretet tett rá, hogy a következő kiadásban már érvényesíteni fogja a módosítási javaslatokat.²⁷

Ugyancsak Schoen hívta föl a figyelmet Olay Ferencnek a *Magyar Szemlében* napvilágot látott, korábban már idézett írására (*A művelt Nyugat tankönyvei – rólunk*), melyben a szerző a német tankönyvek magyarságábrázolását is kifogásolta. Schoen megint csak toleráns és együttérző diplomataként nyilatkozott. „Ezekből a kifogásokból sok

26 Humboldt Egyetem, Berlin, Szlavisztikai Intézet Magyar Szeminárium [a továbbiakban HE, MSz], a Collegium Hungaricum iratai, A Németországban megjelent tankönyvek magyar szempontú vizsgálata (1932–1934) állag, illetve uo., a Collegium Hungaricum jelentései (1927–1943), Támedly Mihály jelentése a Collegium működéséről, 1931. február 12.

27 AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 11. Gehässige Presseartikel gegen Deutschland, 1933–1935. Hans von Schoen budapesti német követ a Ferdinand Hirt & Sohn kiadónak, 1933. március 8., és a kiadó válasza, 1933. március 15.

kicsinyes és felfújtt, néhány azonban nem teljesen megalapozatlan – jelentette ki. – Az ismert magyar érzékenységre való tekintettel kívánatosnak tűnne számomra a kérdéses iskolai tankönyvek ellenőrzése, és a helytelen vagy sértő adatok lehetőség szerinti kigyomlálása. Talán az lenne a leginkább célravezető, ha [...] ezt a felülvizsgálatot a berlini Magyar Intézet végezné.”²⁸ A követ tárgyilagos tanácsa azonban nem váltott ki osztatlan lelkesedést. A német belügyminisztérium – melynek véleményére Schoen felettes hatósága, a külügyi hivatal volt kíváncsi – ugyanis ellenezte a tervet, mivel Farkas Gyula berlini egyetemi intézetvezetőt „nemzeti érzelmű magyar embernek” tartotta. (Nem is alaptalanul; ráadásul Farkas ekkor még magyar állampolgárként irányította az intézetet.) Schoen kérését a Német Történelemtanárok Egyesületének elnökéhez irányította, aki a kifogásolt kötetek szerzőihez fordult, majd a nevükben is ígéretet tett, hogy a jövőben óvatosabban fogják Magyarországgal kapcsolatos véleményüket megfogalmazni.²⁹

1933 decemberében a *Pester Lloyd* egy olvasói megjegyzés alapján tette szóvá, hogy a népszerű *Meyers Volksatlas* – valószínűleg 1933-as – kiadásában Magyarország a legészakibb Balkán-államként szerepel és a térképeken a magyarországi – illetve az egykori magyarországi – helynevek szinte kivétel nélkül német alakjukban jelennek meg. Ráadásul az Ausztriát bemutató rövid szöveg szerint Burgenlandot a nemzetiségi elv alapján csatolták Ausztriához, azonban – mivel a közlekedési csomópontok: Sopron, Kőszeg és Szentgotthárd Magyarországon maradtak – az új tartomány gazdasági helyzete nehezzé vált.³⁰

Az új német követ, Hans Georg von Mackensen pedig Udvarhelyi Károlynak a *Pesti Hírlap*ban megjelent cikkéről számolt be. Ebben a szerző az említett atlasz mellett – nyilván Olay írása alapján – a német földrajztankönyvek azon beállítását nehezményezte, miszerint a magyarok mongol eredetűek, kultúrájukat a németeknek köszönhetik, ám a magyarországi németek mégis sokat szenvednek a magyar

28 Uo. Hans von Schoen budapesti német követ jelentése a Külügyi Hivatalnak, 1933. március 14.

29 Uo. A belügyminisztérium átiratai a Külügyi Hivatalnak, 1933. augusztus 7. és október 26.

30 Die ungarischen Ortsnamen im Meyers Volksatlas. *Pester Lloyd*, Morgenblatt, 1933. december 7.

hatóságok túlkapásai miatt. Emellett egy német művészettörténeti összefoglalónál azt kifogásolta, hogy abban alig esik szó Magyarországról, miközben az osztrákok, a csehek és más népek művészeti leírására viszonylag nagy teret szentel. Mackensen Schoenhöz hasonlóan, a magyar érzékenységre és az ebből adódó sértődöttségre hivatkozva megállapította: „kíváncos lenne, ha a kérdéses tankönyveket ellenőriznék, és lehetőség szerint kiküszöbölnék a hibás adatokat”.³¹

Mackensen beszámolójának annyi hatása volt, hogy az atlaszt kiadó lipcsei cég jelezte: a jövőben Délkelet-Európára változtatják a Balkán-államok megnevezést. Ezt azonban a követ nem tartotta helyesnek, és a Kánya Kálmán magyar külügyminiszterrel történt egyeztetést követően a Magyarország és a Balkán-államok megjelölést ajánlotta.³² Számtalan további üzenetváltást idézhetnék az 1930-as évek közepéről annak bizonyítására, hogy a német tankönyvekben Magyarországgal kapcsolatos megállapítások milyen komoly visszhangot váltottak ki, illetve hogy miként történt ez fordítva. Rengeteg kifogás érkezett ugyanis német részről is. Nem elsősorban a magyar tankönyvek „németellenessége”, hanem sokkal inkább a magyar szellemi élet – a mindinkább központilag irányított németével szemben megnyilvánuló – szabadsága miatt. Ennek következtében Magyarországon rendszerezések voltak a nemzetiszocialista diktatúrát bíráló megnyilatkozások, melyek ellen a német követség számtalanszor tiltakozott. Néha eredményesen: többször tiltottak be ennek hatására Magyarországon olyan lapokat, amelyek kritizálták a Birodalom valamely intézkedését, illetve visszavontak a kirakatokból – vagy részben a forgalomból – emigráns vagy „nem kíváncos” német szerzőktől (olykor másoktól) származó, illetve a nemzetiszocializmust kritizáló műveket.

A tankönyvek kölcsönös revíziója azonban az 1936-ban a szellemi együttműködésről kötött egyezmény értelmében alapított vegyesbizottság 1940. március 11–12-i budapesti ülésén vetődött föl

31 AA PA, Gesandtschaft Budapest, K. 11. 1933–1935 – Gehässige Presseartikel gegen Deutschland. Hans Georg von Mackensen budapesti német követ jelentése a Külügyi Hivatalnak, 1934. március 13.

32 Uo. A lipcsei Bibliographisches Institut AG a belügyminisztériumnak, 1934. április 14., illetve Hans Georg von Mackensen budapesti német követ jelentése a Külügyi Hivatalnak, 1934. május 23.

először. A 18 napirendi pontból egy szólt erről, egy másik pedig ehhez kapcsolódott. A 13. pont megállapította, hogy a két ország (elsősorban földrajz és történelem) tankönyveiből ki kell küszöbölni a másik félre nézve sérelmes részeket. A 16. pedig a német fél kérésére arról rendelkezett, hogy a Birodalomban betiltott irodalom – amely magyar egyetemeken még mindig elérhető – „[...] a jövőben – lehetőséghez képest a német könyvtáraknál és egyetemi (főiskolai) intézeteknél életbeléptetett szabályzatoknak megfelelően [...] zárlat alá vétessék és csak különleges kutatómunkára legyen rendelkezésre bocsátható, egyébként azonban mint tan- és oktatóeszközök mellőztessék.” A magyar fél pedig azt sérelmezte, hogy Németországban „[...] oly irodalmat is rendelkezésre bocsátanak tanulmányi célokra, amelyeket Magyarország – illetőleg a magyar nép [...] lekicsinylését tartalmazzák. A két kormánybizottság megegyezik abban, hogy ezen a téren ugyanazon szabályozás érvényesül, mint amely az előző bekezdésben az emigránsirodalomra nézve megállapított.”³³

A magyarságkép külföldi megjelenése iránti magyar érzékenységet Trianon traumáján kívül az is erősítette, hogy éppen ekkoriban zajlottak azok a viták, amelyek a *Mi a magyar?* kérdésköre körül folytak. Ezt nem csak a Szekfű Gyula szerkesztette, méltán ismert kötet – benne Eckhardt Sándor kiváló tanulmányával (*A magyarság külföldi arcképe*) –, hanem a *Magyar Csillagban* Balogh József, Illyés Gyula, Keresztury Dezső tollából 1943–1944-ben megjelent esszék, illetve ezek visszhangja – így a nagyszerű történész, Szabó István összegzése – is bizonyította.³⁴

Nem meglepő tehát, hogy a vegyesbizottság tankönyvrevíziót szorgalmazó határozata alapján a magyar fél viszonylag gyorsan cseleke-

33 BArch, R 6659., illetve AA PA, R 1901/15 110. Az 1940. március 11–12-én Budapesten tartott vegyesbizottsági ülés jegyzőkönyve, 1940. március 12.

34 *Mi a magyar?* SZEKFŰ Gyula (szerk.). Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939. Benne Eckhardt tanulmánya: pp. 87–136. A *Magyar Csillagban* BALOGH József *A nemzeti önismeret eszközei* című írása az 1943. november 15-i (pp. 616–620.), ILLYÉS Gyula és KERESZTURY Dezső *Hírünk a világban* című esszéi az 1943. december 1-i számban jelentek meg (pp. 633–640.). Ezekre BALOGH József *A nemzet híre és a nemzeti önismeret* című írásával válaszolt (1944. február 1. pp. 123–129.), ILLYÉS pedig a *Hírünk a világban II.*-vel reagált (1944. március 15. pp. 313–319.). Az addigi vitákat – ismertetve a Magyar Nemzetben folytatott is – összefoglalja: SZABÓ István: *A magyarság híre külföldön. Hítel*, 1944/1. pp. 42–50.

dett. A bécsi tudományegyetem magyar lektora, Ferenczy Géza és a fiatal budapesti egyetemi tanársegéd – 1942/43-ban müncheni magyar lektor, később irodalom- és művészettörténész, Debrecenben a világ-irodalmi tanszéket vezető docens – Koczogh Ákos 1940 októberében kaptak megbízást a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól, hogy a Magyarországról a Német Birodalomban „megjelenő tudományos, felvilágosító és tankönyveket” megvizsgálják, és tegyenek javaslatot arra, hogy a hazájukat „bármilyen vonatkozásban kedvezőtlen színben feltűnő részek megfelelően helyesbítsenek”. Szent-Iványi Béla, a berlini tudományegyetem magyar lektora javaslatára végül kettejük munkáját úgy osztották föl, hogy „[...] míg Koczogh Ákos Berlinben a tankönyveket nézi át, addig Ferenczy Géza Bécsben a tudományos és ismeretterjesztő műveket tanulmányozza, mégpedig a legújabb megjelenésű könyvektől kezdve visszamenőleg 1933-ig.”³⁵

A feladat végrehajtása érdekében Koczogh ösztöndíjat kapott – Sztójay berlini magyar követ az előbbieket értelmében utasította munkája végzésére³⁶ –, és két részletes, illetve egy összefoglaló jelentést készített 1941 áprilisa és augusztusa között végzett munkájáról. Az utóbbi szerint az összes iskolai használatra engedélyezett és forgalomban lévő német elemi (Volksschule), polgári (Mittelschule) és középiskolai (Gymnasium, Oberschule, Aufbauschule) tankönyvet átnézte. Ez azért is fáradságos volt, mivel az akkori német közigazgatásai egységek, a Gau-ok szerint más-más szerző írta a tankönyveket, melyek különböző kiadóknál jelentek meg. Ennek ellenére azok korábbi sokszínűsége – a diktatúrák lényegéből fakadóan – igazából megszűnt. „Lényegükben s beosztásukban – nyugtázta Koczogh – eltérés nincs. Az olvasókönyvek helyi igények szerint váltakoztatják provinciális jellegű olvasmányanyagukat. Céljuk szerint valamennyit meghatározza a politikai nevelés elve. Nívójuk a természettudományi munkák és a történelmi munkák képanyagától eltekintve s a régebbi tankönyvekhez viszonyítva feltűnően alacsony.”

35 HE, MSz, a Collegium Hungaricum iratai, Tankönyvrevízióval kapcsolatos iratok (1940–1941), Paikert Géza Ferenczy Gézának, 1940. október 7. Ferenczy Géza Szent-Iványi Bélának, 1940. október 21. Szent-Iványi Béla Sztójay Döme berlini magyar követnek, 1941. február 4. A berlini magyar követség Pro memoriája, 1941. február 8. Ferenczy Géza Szent-Iványi Bélának, 1941. március 7.

36 Uo. Sztójay Döme Koczogh Ákosnak, 1941. május 20.

Koczogh áttekintése lesújtó eredménnyel zárult. „Magyar szempontból a helyzet teljesen elszomorító – jelentette ki. – Úgy hiszem, minden egyes tankönyvre általánosítva kimondhatjuk, hogy a német diák ezek alapján egyetlen jó szót sem olvashat a magyarságról [...] tizenkét éven át. Megvakítása már az elemi iskolában kezdődik és tart rendületlenül a középiskolában – valószínűleg nemcsak a tankönyvek nyomán, de az előadások segítségével is.” Koczogh különösen a bánáti sváb Adam Müller-Guttenbrunn „burkoltan lázító” és „magyargyalázó” írásainak gyakori szerepeltetését nehezményezte. „Furcsa, hogy a magyar–német barátság kifejlődésének idején, amikor ezek a tankönyvek sajtó alá kerültek (1939-től kezdődően) egyedül a legközhíresebb magyarság ellen szító Müller-Guttenbrunn írásai mutatkoztak alkalmasnak arra, hogy a német diák külföldön élő rokonairól s egyben az azokat befogadó népközösségről tudomást szerezzen.

Müller-Guttenbrunn, mint valamennyi olvasmány, a fajbiológia és a geográfia azonban csak eszköz egy új világnézet kifejezésére, s ennek két sarkköve adja meg a középiskolai oktatás legfőbb alapját, ez pedig a Lebensraum [élettér] és Kulturboden [kultúrtalaj] elve.” A tankönyvekben közölt negyed- és féligazságokról úgy vélte: „Végeredményben igaz, hogy a honfoglalás előtt éltek már Magyarország helyén germánok, lehetséges, hogy Augsburgnál vereséget szenvedtünk, igaz, hogy Szent István óta sok germán kultúrhatás ért bennünket, igaz Savoyai Jenő törökverő szerepe, igaz, hogy német telepeseink erős munkát végeztek földünk egy részének újjáalakításában. De mindez csak negyedigazsággá csorbul a magyarság ezeréves történetének ismerete nélkül. A német diák a magyar történelemnek csak ezeket a pontjait ismerheti meg könyvei alapján, de ezt sem a történelemért önmagáért, hanem hogy igazolva lássa a Lebensraum és a Kulturboden jogát. [...] végigolvasva csaknem kétszázötven kötetet, s ismerve az ifjúsági nevelés szellemét, úgy látjuk, hogy a legsürgősebb változtatásokra van szükség, mert a felnövekvő generáció millió és millió tagja iskolai ismeretei alapján őszinte barátunkká sohasem válhatik.”³⁷

Koczogh az első, 29 oldalas beszámolóját 1941 júniusában, 99 természettudományi, földrajz és történelemtankönyv vizsgálata alapján írta, pontosan megadva a kötetek bibliográfiai adatait. Megállapított-

37 Uo. Koczogh Ákos összefoglaló jelentése, 1941. augusztus 1.

ta: „Minden tankönyv között a természettudományi munkák tartalma és kiállítása a legnívósabb. Észrevételeinket általánosítani lehet valamennyire. Keretük általában nem nő túl a Birodalom határain, s növénytani és állattani részük csupán a honismeretet szolgálja legfőképpen. Természetesen helyet kap bennük az egzotikus égővek állatvilága is. Egy-egy elszórt angol, francia, olasz példa mellett azonban hiába keressük a magyart.” Azt is veszedelmesnek tartotta, hogy „[...] a fajbiológiai munkák teljesen hallgatnak rólunk. A hivatalos fajbiológia felállította tételét, s eszerint csak tiszta faj lehet kultúrateremtő, minket pedig a kevertfajúak közé sorol, mely, szerinte, a történelem tanulsága alapján pusztulásra ítéltetett. Felfogásuk ellen politikai szempontból, ma, nem lehet küzdeni.” Arra is kitért az ezzel kapcsolatban szerzett tapasztalatai alapján, hogy: „Nagyrészt elhibázott idegenpropagandánk az oka, hogy a külföld még mindig alig tud rólunk, s ha éppen tud: a múlt század hamis romantikáját örökíti tovább. Minden utazási iroda kirakatában látunk csikóst, pusztát s tokaji bor reklámokat, de sehol nem olvashatunk arról, hogy Jedlik Ányos Siemens előtt tizenöt évvel elkészítette már az első dinamót, hogy Bolyai abszolút geometriáját kifejtette már Gauss előtt és így tovább a példák sokasága a teljes magyar kultúra, a teljes magyar élet.”

Koczogh tankönyvenként haladva rengeteg példát hozott a magyarokról megjelent torzításokra, a honfoglalás utáni kalandozásoktól – mikor ez a szerintük szörnyen kegyetlen, le nem telepedett ázsiai lovas nép megérkezett Európába a távoli Keletről – a két világháború közötti időszakig. Volt, ahol rosszalta, hogy egy szerző „[...] 1. helytelen fogalmazás[a] miatt a magyarok azonosak a szlávokkal; 2. olyan [német] jövevényszavakat tulajdonít nekünk, melyek nyelvünkben teljesen ismeretlenek. Tendenciózus az, hogy: 1. túlságosan nagy jelentőséget tulajdonít a honfoglaláskor már itt élő és később beolvadt germán törzseknek; 2. teljesen elhallgatja szerepünket a tatár s török elleni küzdelemben, s ezzel meghamisítja a történelmi objektivitást és félígazságot hirdet.” Elvetette azt a gyakran megjelenő szemléletet is, miszerint a 18. században a német betelepülők az oszmánoktól visszafoglalt magyar területeken „a mocsárból virágzó édent” teremtettek, melyen a „sztyeppe földet a német parasztok munkája német kultúratalajjá

alakította át”. Ennek kapcsán Koczogh hangsúlyozta: „Ez az egyoldalú beállítás minden tankönyvben hasonlóképpen jelentkezik s olyan benyomást kelt, hogy a magyarságnak semmi szerepe nem volt a török által elpusztított területek visszanesímítésében.” Elutasította a kalandozó magyarság ördöggel való azonosítását, azt a téves megállapítást, „hogy a bajoroknak köszönhetjük letelepedésünket és kereszténységünket”, és hogy minden magyar város német jog szerint élt volna a középkorban. Joggal keserítette el, hogy egy tankönyv szerint „1860 után a magyarok kíméletlenül irtani kezdték a németiséget”, egy másikban pedig 70 oldalon keresztül ismertették az első világháború történetét a magyarok említése nélkül.

Jellemző volt az az erősen leegyszerűsítő nézet is, amelyet így összegzett az egyik tankönyv: „A német paraszt és kézműves készségesen követte a Monarchia nem német népeinek hívását, és megmutatta nekik a felépítéshez vezető utat. A német vezetésnek köszönhetően a gazdaság érezhetően fölvirágzott. A német kultúra befolyása mindenütt érezhető volt. A németek történelmi érdeme, hogy a Habsburg Birodalom állami és gazdasági alapjait lefektették. Az idegen népek nagyon jól érezték magukat a német vezetés alatt, amelyet mindenben helyesnek és előnyösnek tartottak.” Persze a magyarok hálátlanok voltak, s 1867 után a más nemzetiségűeket – köztük a németeket is – tűzzel-vassal igyekeztek asszimilálni. „A császár az ujját sem mozgatta, hogy a németeket ettől a terrortól megóvjá. [...] Így a németiség keleti előőrse Magyarországon a kiegyezés óta nehéz harcokat vívott népisége megőrzéséért, és ezért számtalan áldozatot hozott.”³⁸

Koczogh Ákos az első jelentése után még 140 tankönyvet tekintett át, melyek magyar vonatkozásait az előzőekhez hasonlóan szintén élesen bírálta. Az olvasókönyvek esetében szóvá tette, hogy elsősorban a szerinte magyargyűlölő Müller-Guttenbrunntól vagy éppen a magyarokkal szemben ugyancsak negatívan elfogult erdélyi szász írótól, Heinrich Zillichthől – akinek pályája a nemzetiszocialista uralom idején emelkedett igazán magasba – hoznak regényrészleteket vagy novellákat. Ezen kívül két 1941-ben megjelent tudományos kötetről

38 Uo. Koczogh Ákos jelentése, 1941. június 10.

is lesújtó kritikát adott. (A szakirodalmi művek áttekintése egyébként Ferenczy Géza feladata volt; az ő reflexióira most nem térek ki.)³⁹ Koczogh és Ferenczy munkájával a kormányzat is elégedett volt. Szily Kálmán kultuszállamtitkár – aki egyébként a magyar–német kulturális vegyesbizottságot magyar részről vezette – a miniszterelnöki széke mellett a külügyminiszterit is megtartó Bárdossy Lászlónak mint külügyminiszternek írt arról, hogy Koczoghot újabb ösztöndíjjal Bécsbe kívánja küldeni (hogy ez végül megvalósult-e, arról nincs tudomásom), egyben jelezte: „Koczogh és Ferenczy jelentését egyébként az Országos Közoktatási Tanács letárgyalta, és megállapította, hogy e két szakerő lelkiismeretes, derekas munkát végzett. A Tanács egyúttal tankönyvcserét javasol, ami nekem is régi álláspontom.”⁴⁰ Mindez jelezte, hogy a tankönyvrevíziót a kormányzat is igen fontosnak tartotta – ha nem így lett volna, nem foglalkoztak volna ilyen magas szinten vele.

Mollay Károly, a fiatal Eötvös Collegiumi tanár, későbbi neves (nyelv)történész egy 1942-es, *Magyarország kulturális kapcsolatai Németországgal* című előadásának vázlatában pontosan mutatott rá a már korábban is széles körben ható német népiségtörténeti irányzat nemzetiszocialista uralom idején történt rendkívüli erősödésére, hivatalossá válására, ebből adódóan a korabeli német történelem-szemlélet magyarokkal szembeni – tankönyvekben is megnyilvánuló – meg nem értésére, türelmetlenségére és visszásságaira. Megállapította, hogy „[...] történelmünkről sok téves vagy ellenséges nézet uralkodik a német közvéleményben s ettől a hivatalosan kiadott tankönyvek [...] sem mentesek, [...] minden jelenséget a német nép [...] és a német birodalom [...] szempontjából tekintenek, minden korban a nagynémet népi gondolat létét és érdekeit kutatják, s egyéb népre tekintettel nemigen vannak. [...] Az érvelés kb. a következő: Magyarország területén pl. a honfoglalás előtt voltak germánok, Magyarország őslakói tehát a németek. (A 18. századi telepítés: Wiedergewinnung [visszanyerés]!)” Jellemző az is, hogy Magyarországgal kapcsolatban eltúlozzák a német, és lebecsülik az olasz vagy a francia hatást.

39 Uo. Koczogh Ákos jelentése, 1941. augusztus 1.

40 Uo. Szily Kálmán vallás- és közoktatásügyi minisztériumi államtitkár átirata Bárdossy László külügyminiszternek, 1941. október 8.

Az oszmánokkal vívott „[...] felszabadító háborúk és az azok nyomában járó német telepítések Mária Teréziáig mint a németiség kelet-európai gyarmatosító törekvéseinek fontos állomásai szerepelnek. Kissé háttérbe szorul a magyarság szerepe a török veszély elhárításában, ugyanúgy az a tény, hogy az egykorú nyugati közvélemény Magyarországot egyöntetűen Európa védőbástyájának tartotta. [...] Annál nagyobb fényben lép elénk Savoyai Jenő herceg alakja. Ő az, aki a mai németiség szemében a német birodalom határait délkelet felé kiterjesztette. [...] Általában ismeretlen Magyarországnak Ausztriához való kapcsolata. Ferdinánd királlyá választása a mohácsi vész után olyan beállítást kap, mintha Ferdinánd ezáltal Magyarországot a német birodalomhoz csatolta volna s ez a helyzet maradt volna meg az első világháború végéig. [...] 19. századi történelmünkben e közjogi viszonyon kívül még a nemzetiségi kérdés s ezzel kapcsolatban az asszimiláció van állandóan napirenden [...], a magyarságot mint a legerőszakosabban asszimiláló nemzetet tüntetik fel [...].”⁴¹ Mollay észrevételei szinte teljesen megegyeznek a Koczogh által leírtakkal, pedig nem valószínű, hogy tudott Koczogh jelentéseiről. A tapasztalatuk viszont csaknem azonos volt, egyben kapcsolódott azokhoz az 1920-as évek végén és 1930-as években született tanulmányokhoz, amelyek a magyarság kedvezőtlen nyugat-európai tankönyv-ábrázolásairól szóltak.

Koczogh Ákos beszámolóit nemcsak azért idéztem hosszasan, mivel rendkívül alaposan elemezték az akkoriban használatos német földrajz és történelemtankönyvek többnyire kedvezőtlen – amikor előnyös, még akkor is némi atyáskodó lenézéssel párosuló – magyarságábrázolását, amely általában néhány részigazság sorolásával, ám alapvető tények elhallgatásával vezetett a meglehetősen torz kép megformálásáig. Hanem amiatt is, mert a két állam kulturális kapcsolatainak szabályozására létrejött vegyesbizottság magyar tagjai végül is ezek alapján fogalmazták meg immár hivatalossá vált kifogásaikat a német tankönyvekben a magyarokról megjelenő hamis véleményekről vagy ferdítésekről.

A tankönyvek kölcsönös áttekintéséről és revíziójáról szóló 1940-es bizottsági határozat végrehajtása viszonylag vontatottan haladt.

41 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 639 - 1940-44 - 3 - 37.359/1942.

Ebben a világháború, majd annak a tengelyhatalmak szempontjából a kezdeti nagy sikerek után 1942 elejétől egyre súlyosabbra, 1944-től már válságosra fordulása, ezzel párhuzamosan a tudomány- és a kultúrpolitika mind jelentéktelenebbé válása játszotta a legfőbb szerepet, ám ehhez bizonyára hozzájárult, hogy német részről a magyarul jól tudó pedagógusok és tudósok bevonása is nagy nehézségekkel járt. Mindenesetre amikor Werner Zschintzsch, a Birodalmi és Porosz Tudományos, Nevelésügyi és Kulturális Minisztérium államtitkára 1941. május 14-én a vele kiváló kapcsolatot ápoló magyar kollégájának, Szily Kálmánnak arról írt, hogy egy irodalomtankönyvben a magyarokat a németektől óvó és őket szitkozó költemény olvasható, illetve egy földrajziban Magyarország szimbolikus elrablásának ábrázolásánál Burgenlandot a német Michael ragadja el, és a két nép barátságára hivatkozva kérte Szilyt, hogy ezeket távolítsák el az iskolákból és a könyvesboltokból, Szily azonnal megtette a szükséges intézkedést a kötetek módosítására. (Zschintzsch és Szily egyébként a vegyesbizottság német és magyar elnökei voltak.)⁴²

A vegyesbizottság 1941. május 14–15-i berlini ülésén jelezték, hogy hamarosan magyar részről is átadnak egy listát azokról a tankönyvekről, amelyeket módosítani kívánnak (a németek ezt részben már 1940-ben megtették, Koczogh pedig éppen ekkor nézte végig a német tankönyveket), illetve kezdeményezik az illetékes hatóságok felé, hogy a sajtóban barátságos hangon szóljanak a másik országról. Ennek végrehajtása a még mindig viszonylagos sajtószabadságot élvező Magyarországon nehezebb volt, mint a Birodalomban.⁴³

A budapesti német követség jelentése 1942. március 17-én kifejtette: „A magyar tankönyvek valódi megtisztítása csak akkor lehetséges, ha sikerül megnyerni a magyarokat, hogy történelmi és földrajzi fejtegetéseiket Európa jövőbeni békés felépítése szolgálatába állítsák, és ezért mondjanak le a korábbi és jelenlegi ellentétek és ellenségeskedések kiemeléséről. A következő vegyesbizottsági ülésen a bizottság német elnökének feltétlenül követelnie kell, hogy az összes magyar tankönyvből távolítsák el a német népről szereplő gyűlölködő és hamis

42 BArch, R 4901/6659, Werner Zschintzsch Szily Kálmánnak, 1941. május 14. és Szily válasza, 1941. november 12.

43 Uo. Jegyzőkönyv a kulturális vegyesbizottság berlini üléséről, 1941. május 15.

állításokat.” A levélhez csatolták az 1941 februárjától a világhírű szociológus, Hans Freyer vezetésével működő budapesti Német Tudományos Intézet (Deutsches Wissenschaftliches Institut) részletes, 13 oldalas összeállítását a vizsgált magyar tankönyvekről (6 olvasókönyv, 17 történelem- és 26 földrajztankönyv). Eszerint a magyar történelemtankönyvek a Habsburgok elleni szabadságharcok ábrázolásakor általában erősen sovíniszták és szentimentálisak. „Kedvelt kísérlet, hogy Magyarországot a nyugat-európai kultúra Kelet és Nyugat által egyaránt fenyegetett »bástyájának«, illetve egyrészt a törökök, másrészt pedig (a törökök után) a császáriak áldozatának mutassák be. A kuruc felkeléseket (Thökölyét és Rákócziét) lángoló szavakkal minősítik egy elnyomott nép szabadságmozgalmainak. Ilyen körülmények között a német szellem és a német vér Magyarország történelmi fejlődésében betöltött elsöprő aránya természetesen nem kerül szóba.” A német külügyminisztérium erről készített feljegyzésének egyik passzusa szerint a Német Tudományos Intézet túl erősen bírálta, hogy a magyar földrajzoktatásban Nagy-Magyarország tárgyalását helyezik a középpontba. „Bármennyire is sajnálatos az európai együttműködés szempontjából, hogy a magyar fiatalokat arra nevelik, hogy Horvátországot és Délszláviát (Südslawien) Nagy-Magyarországhoz sorolják, Fiumét »az egyetlen magyar tengeri kikötőnek«, az Adriai-tengert pedig »magyar tengernek« tekintsék, mégsem tűnik kizártnak, hogy ezen felfogást szóvá tegyük a német–magyar vegyesbizottsági tárgyalásokon.”⁴⁴

A német részről kifogásolt könyvek listáját Szily Kálmánnak átküldő Zschintzsch úgy vélte: a tankönyvek szerzőit meg kell győzni, hogy munkájukat a barátság és a megértés vezérelje. Rámutatott, hogy „[...] a magyar tankönyvekben milyen ritkán emlegetik vagy méltatják megérdemelten azt a tudományosan bizonyított komoly hányadot, amelyet magyar földön Magyarország egész történelmi fejlődéséhez a német parasztok és a kulturálisan igen magas fokon álló német polgárság hozzáadtak. Ezzel persze semmiképpen sem szeretném [a magyarokat] történelmi-népiségi ügyekben a saját álláspontjuk feláldozására buzdítani.” Kérdésesnek tartotta, hogy az

44 Uo. A budapesti német követség jelentése a Külügyi Hivatalnak és annak melléklete (a Deutsches Wissenschaftliches Institut összefoglalója), 1942. március 17., a Külügyi Hivatal feljegyzése a tankönyvvizvióról, 1942. április 27.

elmúlt idők viszonyainak és hangulatának visszaadását „[...] szükséges-e a mai fiatalságnál következetesen ébren tartani, hogy ezzel akaratlanul is útját állják a kölcsönös megértésnek. Azt hiszem, kedves barátom – írta Szilynek – Neked őszintén kifejthetem a felfogásomat.”⁴⁵ Mindez persze nagyon szépen hangzott, sok igazság is volt benne, ám a magyarokkal szembeni, sokszor negatív és lekicsinylő álláspontjukhoz foggal-körömmel ragaszkodtak a németek. Mindez persze annyiban érthető, hogy a Német Birodalom diktátora, a vezér és kancellár Adolf Hitler – mint őszintének tűnő „asztali beszélgetéseiből” világosan kiderül – maga is lesújtó véleményt fogalmazott meg a szerinte feudális, a „korszellem” és a szociális megújulás iránt teljesen érzéketlen, konzervatív, zsidó- és angolbarát magyar vezetőrétegről, és általánosabban a magyarországi németeket elnyomó, náluk „fajilag és népileg” sokkal értéktelenebb magyarokkal szemben.⁴⁶

Nem véletlen, hogy egy SS-Sturmabführer (őrnagy) egy olyan szövegrészletre hívta föl a figyelmet, „amelyben a Führert és a nemzetiszocializmust félreérthetetlenül támadja”.⁴⁷ Az inkriminált passzus így hangzott: „A [német] kultúrharc célját tévesztette, de az Egyház azt érte el vele, hogy a katolikusok szorosabban fűződtek egymáshoz és kiépítették politikai szervezkedésüket, amely hatalmassá tette őket. Napjainkban újra sötét felhők gyülekeztek a német katolikusok egére. Szervezeteiket a Hitler-kormány föloszlatta s a helytelenül értelmezett nacionalizmus (nemzetieskedés) nagy aggodalommal tölti el az öntudatosan élő katolikusokat.

Imádkozzunk a megpróbáltatások idejét élő német katolikus testvéreinkért, de ne féltsük őket. Van kiváló vezetőgárdájuk, van Faulhaber bíbornok-érsekük, akinek ékes és meggyőző szavát elnémitani nem lehet. Az Egyház győzni fog. »Per crucem ad lucem.« [A szenvedésből dicsőség fakad.]”⁴⁸

45 BArch, R 4901/12 771. Werner Zschintzsch Szily Kálmánnak, 1942. május 6.

46 HITLER, Adolf (1982): *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944. Die Aufzeichnungen Heinrich Heims*. Hrsg. von Werner Jochmann. Wilhelm Heyne Verlag, München. pp. 62., 129., 152., 178., 212., 299., 335., 363. és 371.

47 BArch, R 4901/6659, a Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD átírtára a Külügyi Hivatalnak, 1942. május 22.

48 Az idézett tankönyv elérhetősége: HARZA Lajos (1940): *Katolikus egyháztörténelem kor- és életrajzokban. A polgári fiú- és leányiskolák r.k. tanulói számára*. Szent István Társulat, Budapest. p. 86.

Nem sokkal ezután Hóman Bálint kultuszminiszter 1942. június 8-i szegedi beszéde borzolta a német kedélyeket. Ebben Hóman kifejtette: „A trianoni szótárból a magyar köztudatba is belekerült egy fogalom, amelyet mi, történetírók, nem ismertünk azelőtt és nem kívánunk ismerni a jövőben sem: a nemzetiségi állam fogalma. Magyarország nem nemzetiségi állam, Magyarország a szentistváni gondolat értelmében is magyar nemzeti állam, mert a Kárpátok medencéjében ennek a földnek nemzetformáló, államszervező, országépítő népe a magyar. Magyarország fajilag [értsd: nemzeti szempontból; a faj szó használata akkoriban mást jelentett, mint napjainkban, és Hóman a német fajelméletet többször, nyilvánosan is bírálta] is meghatározott történelmi alakulat és ezen nem változtatott az a tagadhatatlan tény, hogy idők folyamán népessége idegen elemekkel gyarapodott és a magyarság arányszáma a sok vérveszteség következtében megromlott.”⁴⁹ Hóman – aki őszintén vallotta ezeket az elveket – elismerte ugyan a Magyarországon élő nemzetiségek „jogát a maguk népi művelődésének ápolásához”, ám felszólalása mégis mélyen sértette a németeket, hiszen ők magukat tekintették a Kárpát-medence „államszervező és országépítő” erejének.

A valószínűleg a Külügyi Hivataltól a Birodalmi és Porosz Tudományos, Nevelési és Népművelési Minisztériumba küldött beszámoló – mintha csak Zschintzsch imént idézett levelét ismételné – szintén azt állította, hogy Hóman állításaival szemben a magyar állam alapításában és felépítésében oroszánrésze volt a németeknek, akik az oszmánok elleni küzdelmekben is a legnagyobb áldozatokat hozták. A magyar haderő nagy része Thököly alatt „az Európa számára döntő órában török szövetségesként ostromolta Bécset, az északi-nyugati faj életének válságos pillanatában elszakadt Európától, és turáni-mongol vérét követve egy ázsiai misszió oldalára állt.” Emellett nehezményezte a jelentés, hogy Hóman nem említette a magyarországi német népcsoport igényét egy saját iskolai hálózat létrehozására, mivel miniszterként nem akar ehhez hozzájárulni. Ezért a működésüket már meg-

49 Mannerheim tábornagy a szegedi egyetem díszdoktora. Hóman Bálint kultuszminiszter nagyfontosságú beszéde Szegeden. *Nemzeti Újság*, 1942. június 9. Minderről, kizárólag Hóman beszédének német interpretációja alapján, annak dátumát tévesen megadva Molnár Péter is szól: MOLNÁR: I. m. pp. 477–478.

kezdtett Volksbund-iskolák engedélyének a visszavonását is fenyegető veszélynek vélte.⁵⁰

Ugyancsak 1942 nyarán egy bizonyos Langerfeld – vélhetően azonos a szófiai Német Iskola 1927 és 1939 közötti igazgatójával, Heinz Langerfelddel, aki ezután lehetett a kultuszminisztérium tanácsosa (az iratokban következetesen csak a családneve szerepel, illetve egyszer Heinrichként fordul elő – de ez lehet, hogy elírás) – Zschintzschnek jelentette, hogy a tankönyvrevízió kérdése nem csak „[...] a lezárt történeti fejlődést érinti, hanem erősen befolyásolja a jelenlegi és jövőbeni magyar–német kapcsolatokat a népiségi harc (Volkstumskampf) területén is.” A kérdés tisztázása érdekében Langerfeld Bécsbe és Budapestre utazott, ahol számos érintettel tárgyalt, köztük Otto Brunner professzorral és Felix Kraus-szal, a *Volkstum im Südosten* című havilap kiadójával Bécsben, Budapesten pedig a német követtel (Dietrich von Jagow), a Német Tudományos Intézet és annak nyelvi részlege vezetőjével (Hans Freyer és Ernst Häckel), a budapesti Német Birodalmi Iskola igazgatójával (Friedrich Lange) és a Volksbundot irányító Basch Ferencsel (Franz Anton Basch) is. Ők mindannyian fontosnak tartották a tankönyvek ellenőrzését, és hajlandónak is mutatkoztak abban részt venni.

Mivel egymással meglepően egyetértve nyilatkoztak, Langerfeld azt az általános képet nyerte, hogy: „A hatalmában és lélekszámában nap mint nap növekvő német népcsoporttól, melynek fejlődése más magyarországi népcsoportokra sem marad befolyás nélkül, fenyegetve érzi magát a magyarság, ezért attól tart, hogy állama a jelenlegi formájában nem maradhat fenn.” Az 1940-től a részben magyarosodott németeknél megfigyelhető gyors disszimiláció révén mind világosabban megmutatkozik, hogy a német eredetű magyarok milyen hatalmas részesedéssel bírnak az ország állami, kulturális és gazdasági fejlődésében. „Az állam belső gyengeségét a túlzott nemzeti igények, így az 1914 előtti magyar határok visszaállítása hirdetésével igyekeznek elfedni.” A magyarok élesen szemben állnak a németek autonómia-törekvéseivel, s tankönyveik is ezt a célt szolgálják. Az 1940-es, második bécsi döntés következtében aláírt népcsoportegyezmény – melynek értelmében a Volksbund a hazai németiség

50 BArch, R 4901/6659, Dr. Steyer miniszteri tanácsos jelentése, 1942. június (nap nélkül).

kizárólagos, magyar kormány által elismert szervezetévé vált – éppen az iskolákban valósul meg a legkevésbé. Vidéken ugyanis a főispán és a csendőr az úr, akik nem hajtják végre a kormány népcsoportegyezménnyel kapcsolatos rendelkezéseit. Ugyanakkor ezt a kormány is elnézi és kacsint hozzá, miközben megrója a helyi hatóságokat. Langerfeld – tárgyalópartnereihez hasonlóan – ennek ellenére is javasolta, hogy a háború végéig kerüljenek minden komolyabb konfliktust és a vitás kérdéseket barátságosan és előzékenyen tisztázzák, amennyiben azt a magyarországi németek érdekei megengedik. A német tankönyvekkel kapcsolatban pedig megjegyezte, hogy azokban a magyarság keleti betörésekkel szemben, Európa védelmében, illetve az első világháborúban betöltött szerepét az addiginál jobban ki kell emelni. A sértő kifejezéseket el kell távolítani, ugyanakkor a Magyarország fejlődésében játszott német teljesítményt is hangsúlyozni szükséges. Egyben javaslatot tett az ez ügyben alakítandó német albizottság tagjaira (Brunner és Freyer), illetve a könyveket vizsgáló szakértőkre (Basch, Häckel és a budapesti Német Birodalmi Iskola tanára, Kurz, esetleg a kiváló, magyarországi születésű és neveltetésű Délkelet-Európa szakértő, Fritz Valjavec). A könyvek ellenőrzéséhez irányelveket fektetett le, amelyek nagyjából megfeleltek a később elfogadottnak.⁵¹

Végül a magyar–német kulturális vegyesbizottság 1942. június 1-jén Budapesten tartott ülésén egyeztek meg a tankönyvek ellenőrzésével megbízandó albizottság alapításáról, és a revízió ideiglenes alapelveiről. Utóbbi értelmében a nyilvános- és a magániskolákban használatos tankönyveket abból a szempontból tartották vizsgálándónak, hogy azok a másik népet, országot és történelmet a baráti kapcsolatoknak megfelelően, megértően, történelmi teljesítményeiket elismerve és méltatva ábrázolják-e. A történelmi valóságnak nem megfelelő, a másik nép nemzeti büszkeségét sértő leírásokat, ábrázolásokat vagy térképeket helyteleníteni kell. „Az ellentétes világnézeti, néppolitikai és területi felfogásokat, amennyiben azok bemutatásáról nem lehet a tankönyvben lemondani, a tudományos kutatás eredményeinek meg-

51 Uo. Heinz (?) Langerfeld Werner Zschintzschnek, 1942. június 20. és július 5. A Birodalmi és Porosz Tudományos, Nevelési és Népművelési Minisztérium átirata a Külügyi Hivatalnak, 1942. szeptember 21.

felelően, szakmai – és nem polemikus – formában, a másik oldal érveit és szándékait ismertetve kell bemutatni.”⁵²

A német albizottság elnöke Langerfeld, a magyaré a magyarországi németek irodalmát és a magyar–német kapcsolatok történetét kutató debreceni professzor, Pukánszky Béla lett. Bár a magyar bizottság a tudományos irodalmat és a sajtót is ellenőrizni kívánta, ezt a németek elvetették, illetve a sajtóval kapcsolatban utaltak rá, hogy már az előző évben adtak egy ajánlást, amelyet Zschintzsch továbbított Goebbelsnek, a propagandaminiszternek.⁵³ Közben megérkezett a németekhez az az összeállítás is, amely a magyar szempontból kifogásolt német tankönyvekről szólt. Ebben kifejtették, hogy a tankönyvekből a német fiatalok a következőt tudhatják meg Magyarországról: „A német győzelem nyomán letelepedésre kényszerített magyarságot, amely a kultúráját szinte kizárólag az országba vándorolt [német] városi polgárságnak köszönheti, a törökök hamarosan legyőzték, és elfoglalták országukat. Miután a németek kiűzték a törököket, civilizálták a tönkretett országot. Ezután azonban a felszabadított Magyarország az összes területén élő népet elnyomta, különösen a németeket.” Ennek a hamis képnek azonban – a magyar fél szerint – nem elsősorban a tankönyvekben szereplő, hanem az azokból hiányzó, a magyarság történelmi érdemeit is bemutató, elhallgatott tények az okai. A továbbiakban Koczogh Ákos már ismertetett jelentése alapján rosszállták a torzításokat.⁵⁴

1943. február elején a neves bécsi közép- és újkorász professzor, Otto Brunner is hozzászólt a tankönyvvitához. Kifejtette, hogy e mögött politikai érdekkülönbségek rejtőznek, hiszen a magyarok hirdette szentistváni állameszme és a németek délkelet-európai tervei ütköznek egymással. „Kézenfekvő – jelentette ki –, hogy itt a külpolitika alapvető kérdéseiről van szó, amelyeket a vegyesbizottság nem tárgyalhat. Valószínűleg el lehet érni, hogy a magyarok egyes kérdésekben

52 BArch, R 4901/15 110, a vegyesbizottság jegyzőkönyve, 1942. június 2., illetve R 4901/6660, 1942. június 1.

53 BArch, R 4901/6659, Werner Zschintzsch 1942. július 2-i határozata.

54 Uo. dátum nélkül. Az iratot Molnár Péter részletesen ismertette: MOLNÁR: i.m. pp. 481–484. A magyar albizottság tagjairól és Pukánszky elnökségéről: Uo. A magyar külügyminisztérium szóbeli jegyzéke (note verbale) a budapesti német követségnek, 1943. január 26.

engedjenek, például lemondjanak róla, hogy Burgenlandot a sajátjuknak tekintsék. Bizonyos azonban, hogy nem lesznek készek a politikai észjárásukat eszmeileg megalapozó és Duna-vidéki hatalmi igényüket kifejező szentistváni gondolatról lemondani. Ha a vegyes bizottságban erre az alapvető ellentétre fényt derítenek, véleményem szerint nagyon nehéz és kényes helyzet áll elő, amelynek tisztázása aligha következhet a vegyesbizottság keretében.”

Brunner arra is figyelmeztetett, hogy a németek oszmánokkal vívott – Magyarországot segítő – küzdelmét joguk van megfelelően méltatni. Azt is hangsúlyozni kell, hogy a németekkel szembeni magyar ellenszenv abból táplálkozott, hogy a rendek és az uralkodó közötti – egész Európára jellemző – harc időszakában a magyar király (aki egyben a Bécsben tartózkodó császár) német volt. A bécsi abszolutizmus ellenfelei viszont a törökkel, a franciákkal és a protestáns német fejedelmekkel szöveterkedtek. „Követelni kellene tehát, hogy a tankönyvekben tisztázzák: az abszolutizmus elleni harc és az ellenreformáció korhoz kötött volt, és nem a »német« veszély ellen vezették. Továbbá azt is igényelni kellene, hogy a bécsi udvar magyarországi építőmunkában – melyet többnyire német emberek végeztek – nyújtott teljesítménye jogos méltatást kapjon és ezzel a magyarországi népcsoport történelmi szerepét is bemutassák.”

Jellemző, hogy olyan nagyszerű tudós, mint Brunner is szükségét érezte a politikai tekintélyre való hivatkozásnak (ami a Német Birodalomban korántsem vált olyan mértékűvé, mint a korabeli Szovjetunióban vagy az 1950-es évek Magyarországon Sztálin és a „klasszikusok” állandó citálása; a tudományos élet, ha keveset is – a részben mindig ideológiai természetű történettudomány kevesebbet, mint más terület –, de valamit meg tudott őrizni függetlenségéből). Brunner szerint ugyanis a magyarok mindent elutasítanak, ami a szentistváni állásponttal nem egyezik, mindenekelőtt a bécsi udvar abszolutista és centralista törekvéseit. „Így a II József császárról kimondott magyar ítélet csak szigorúan elutasító lehet. Ha ezt szembe állítjuk a Führernek a *Mein Kampf*-ban II. Józsefről írt véleményével, az ellentét teljes élességében megmutatkozik.” Brunner egyébként a magyar panaszokat viszonylag könnyen elháríthatónak vélte, például azáltal, hogy a kalandozó magyarokra alkalmazott „barbár és rablóbanda”-klisé „ennek az

ázsiai nomád népnek nem egyszerűen a kulturátlanságára”, hanem az idegenszerűségére változtatják. Azt is megjegyezte, hogy Magyarországon a németellenes hagyományt követő, kuruc történetírói tradíció mellett kétségtelenül létezik egy „európai kötődésű”, „nyugatos” irányzat is, melynek a legkiválóbb képviselője Szekfű Gyula. Igaz, ehhez rögtön hozzátette, hogy katolikus orientációja miatt ez az irányzat is komoly veszélyt jelent a német politika számára.⁵⁵

Brunner szavainak meglelt a hatása, hiszen az albizottság német vezetője, Langerfeld is kifejtette: „A Birodalom érdemi állásfoglalása azokról a területi igényekről, amelyek sok magyar tankönyvben állandóan megjelennek, [...] a nagypolitika feladata és túlnő a tankönyvek revízióját célzó albizottság hatáskörén.”⁵⁶ Mindeközben tovább folytak a tankönyvekről szóló magyar–német egyeztetések. Számos akta maradt fenn a magyar tankönyvekkel kapcsolatos német kifogásokról, amelyek érvrendszere a már ismertettekhez hasonlított, s általában a német nemzeti érzés – például a számos helyen közölt kuruc dalokban megnyilvánuló – megsértését nehezményezte.⁵⁷

Az 1943. évi albizottsági ülésre május 12-e és 14-e között Budapesten került sor, annak megnyitásán – jelezve a kérdés súlyát – Hankiss János kultuszminisztériumi államtitkár is megjelent. A kifogásolt tankönyvekről egy magyar és egy német lista is készült. A német lista önkényesen kiválasztott kötetekből állt, mivel a magyar kultuszminisztérium által nemrégiben átnyújtott tankönyvgyűjteményt még nem tudták végignézni. A magyarok 233 német tankönyvrészletet kifogásoltak. Az egyezések alapján nyilvánvaló, hogy ezt a (beszámolói szerint) 239 tankönyvet végigolvasó Koczogh Ákos összeállítása alapján tették.

A jegyzőkönyv szerint egyelőre az olvasó-, a történelem és a földrajzknönyveket tekintették át, tervezték azonban, hogy a későbbiekben más területekre is kiterjeszkednek. A korábbi szempontok alapján megállapították az ellenőrzés általános irányelveit, melyeket azzal

55 Uo. Otto Brunner a Birodalmi és Porosz Tudományos, Nevelési és Népművelési Minisztériumnak, 1943. február 4. Lásd még: MOLNÁR: i. m. 480. (Brunner szavait pontatlanul idézi.)

56 BArch, R 4901/6660. Langerfeld feljegyzése Werner Zschintzsch államtitkárnak, 1943. április 15.

57 Ezen iratok fő lelőhelye: BArch, R 4901/6659. és 6660 állagok.

egészítették ki, hogy az olyan ábrákat, térképeket, amelyek nem felelnek meg a történelmi valóságnak vagy a másik népet lekicsinylik és nemzeti büszkeségét sértik, szintén javítani szükséges, a helységneveket pedig az adott ország nyelvhasználatának megfelelően kell megadni. A „különleges irányelvek” arról rendelkeztek, hogy a magyar tankönyvekben a német történelmet a Nagynémet Birodalom jelentőségének és a bécsi népcsoportegyezménynek megfelelően mutassák be, illetve a zsidó íróktól (például Heinrich Heine) és német emigránsoktól (mint Thomas Mann, Stefan Zweig, Franz Werfel, Roda Roda stb.) származó szemelvényeket, valamint a németiséget sértő kurucdalokat távolítsák el. Emellett méltatni illett a német telepítés súlyát, valamint – „a két nép baráti kapcsolatainak megfelelően” – az 1933 utáni német fejlődés eredményeit. Burgenlandot véglegesen birodalmi területként kellett elfogadni. A német tankönyvekben a magyarok kelet-ről jövő támadások elhárításában játszott szerepét és első világháborús teljesítményét tartották kiemelendőnek.

Megállapodtak abban, hogy Adam Müller-Guttenbrunn Schwabenliedjének „[...] német tankönyvekben való közlését olyan bevezetéssel vagy jegyzettel kell ellátni, amely utal arra, hogy a magyarországi németek jogi helyzetét a népcsoportra vonatkozó 1940. évi bécsi egyezmény tisztázta. A magyarországi németek népi küzdelmére vonatkozó egyéb költemények és prózai elbeszélések is csak akkor vétessenek fel német tankönyvekbe, ha nem tartalmazzak a magyarságot lekicsinylő vagy sértő részleteket. Adott esetben a fent megjelölt bevezetéssel, illetőleg jegyzettel kell őket ellátni.”⁵⁸ A kulturális vegyesbizottság salzburgi ülése (1943. október 8–9.) „üdvözölte” a tankönyvbizottság munkáját, és annak irányelveit is jóváhagyta.⁵⁹

Utóbbi következő találkozásját 1944. február 16–18-a között Bécsben rendezték. Az ellátási gondokkal küzdő Birodalomban ekkor már a kísérő programok, a „kis vacsora” és a Grand Hotelbéli villásreggeli költségeit is csak a német kultuszminiszter különböző hivatalokhoz intézett levelei alapján tudták előteremteni. Ráadásul a tárgyalásokra a birodalmi helytartó olyan rosszul fűtött termet jelölt ki, hogy a hat

58 BArch, R 4901/6660. Az albizottsági ülés jegyzőkönyve, 1943. május 15. Langerfeld jelentése a vegyesbizottsági ülésről, 1943. május 20.

59 BArch, R 4901/15 111. Jegyzőkönyv a vegyesbizottság üléséről, 1943. október 10.

ülésből végül négyet a Grand Hotel erre megfelelő helyiségében tartottak. Langerfeld arról is beszámolt, hogy a német részről beadott kifogások közül 117-et elintézettnak nyilvánítottak, mivel az azokat a forgalomban lévő magyar tankönyvek már nem tartalmazták.⁶⁰

Bár sok értelme ekkor már nem volt, a magyar sérelmek orvoslására „[...] az illetékes birodalmi hatóságok hozzájárulásával utasították a tankönyvkiadókat, vegyék figyelembe a javasolt módosításokat a tankönyvek új lenyomatainak elkészítésekor, ill. új kiadáskor vagy újbóli elkészítésekor.” A tárgyalások alapja amúgy a német sérelmek megbeszélése volt, a magyarokét a következő – már hiába tervezett – ülésre halasztották. Végül a „német kifogások megbeszélése a felfogás teljes azonosságára vezetett”. Két hittankönyvvel kapcsolatban nem tudtak megállapodni, ugyanis a magyar fél kijelentette, hogy Magyarországon nem a kultuszminisztérium, hanem az egyház illetékes a hittankönyvek szövegezésében, ugyanakkor följánlotta: a minisztérium megkeresi az illetékes egyházi hatóságokat, hogy a vonatkozó helyeket a kiegyensúlyozott magyar–német kapcsolatok érdekében módosítsák.⁶¹

Rögtön ezután a német albizottság vezetője, Langerfeld 29 oldalas – 15 német kiadónak 60 kötetről írt – jelentésében tudósított, hogy a tankönyvkiadásra vonatkozó irányelvek és a magyar észrevételek – amelyeket nagyrészt figyelembe is vett – alapján milyen változtatásokat szükséges tenni az új vagy újra kiadandó tankönyvekben. Például Kleist egy szövegrészletét amiatt helytelenítette, mert abban a „Bassa Manelka” és a „Bassa Teremtettem” kifejezések szerepeltek – javasolta, hogy ehelyett – persze az eredetit meghamisítva – csak „Manelka” és „Teremtettem” szerepeljen. Másutt a magyarosítás helyett a nagyfokú beolvadás, a „nem magyar népek kíméletlen elnyomása” helyett „a nem magyar népek intenzív felszívódása”, a „magyar rablósereg” helyett a „magyar sereg” fordulatok alkalmazását kérte.⁶²

60 BArch, R 4901/125. Bernhard Rust birodalmi és porosz tudományos, nevelési és népművelési miniszter levelei a pénzügy-, a külügy- és a közellátási és mezőgazdasági miniszternek, 1943. december 22., 1944. január 21. és február 10. Langerfeld jelentése, 1944. március 23.

61 BArch, R 4901/6660. Az albizottsági ülés jegyzőkönyve, 1944. február 18.

62 Uo. Langerfeld feljegyzése, 1944. február 21.

Az ésszerű kívánságokat azonban a háború kíméletlen realitása keresztülhúzta. Az egyik tankönyvkiadó ugyanis világossá tette, hogy az adott helyzetben – a papírellátási gondok és egyéb nehézségek következtében – az albizottság kéréseit lehetetlen teljesíteni. Ebbe végül Langerfeld is belenyugodott.⁶³ Tudomásom szerint Langerfeld levele az utolsó dokumentuma a tankönyvekkel kapcsolatos egyeztetéseknek.

Ezek tanulságai azonban máig hatóak. Részben történelmi, részben aktuálpolitikai okokból. Előbbiek szempontjából fontos hangsúlyozni, hogy míg a németek a weimari – részben okkal kárhozottat – demokráciából haladtak a diktatúrába, addig a magyarok 1944. március 19-ig, a német megszállásig igyekeztek megőrizni a korlátozott demokrácia Európa német befolyási övezetében akkor már egyedülálló feltételeit. 1933-ig a weimari Német Birodalom liberalizmusával szemben számítottak reakciónak, azután viszont – Hitler sajátos érvelésének megfelelően – éppen a „korszellem” miatti ellenállásuk következtében. A két ország a második világháború előtt számos hasonlóságot mutatott, amelyek legfőbb oka a közös, első világháborús veszteség volt. Ugyanakkor mindkettejük szempontjából döntő volt, hogy a német és a magyar anyanyelvű lakosság és az államhatárok szinte sohasem fedték egymást. A németek esetében közép- és kelet-európai szétszóródottságuk miatt, melynek következtében még a Szovjetunió területén is voltak falvaik és városaik. A magyarok ellenben (a moldvai töredékek kivételével) kizárólag a Kárpát-medencében éltek, ám ezt a területet soha, az oszmán hódítás után különösen nem tudták teljesen kitölteni. 1918 után azonban, új államhatáraik közé szorulva még a németeknél is rosszabb helyzetbe kerültek, hiszen – a világon akkor szinte egyedülálló módon – magyar anyanyelvű népességük több mint egyharmada idegen országok fennhatósága alá került.

Kapcsolattörténeti szempontból meghatározó volt, hogy Magyarország a középkortól kezdődően viszonylag jelentős német városi lakossággal bírt, amelyet a 18. században érkezett, többnyire földművelő telepések tömege egészített ki. A szepesi és főleg az erdélyi szász

63 Uo. A Verlag Moritz Diesterweg levele a Birodalmi és Porosz Tudományos, Nevelési és Népművelési Minisztériumhoz, 1944. július 15. Langerfeld levéltervezete, 1944. augusztus 8.

városok, illetve a zárt tömböt alkotó német területek (többek között a tolnai–baranyai Schwäbische Türkei, Bácska és Bánát, valamint Szatmár egyes vidékei) kivételével a németek a 19. század második felében és a 20. század elején gyorsan asszimilálódtak a magyarsághoz. Ez roppantul bántotta a népiség bővületében élő nemzetiszocialista rezsimet, amely – részsikereket elérve, a maga szempontjából teljesen érthetően – mindent megtett a megmaradt német anyanyelvű népesség megtartásáért, és – kevésbé eredményesen – színleg vagy őszintén magyarrá vált részeinek disszimilációjáért. Ez a törekvés természetesen komoly ellentéteket okozott az 1930-as években, főleg az 1940-es évek elején a nemzetiszocialista Német Birodalom és sokszor vonakodó külpolitikai szövetségese, a Magyar Királyság között.

Ezekhez a problémákhoz a történelmi kérdések más szemszögű fel fogása társult. A Habsburgok és az osztrák örökös tartományok lakosságának nagy része ugyanis német anyanyelvű volt. Az 1960-as évek végéig Ausztria többsége is német identitással bírt – elsősorban emiatt, nem pedig nemzetiszocialista meggyőződésük következtében várták annyian (köztük baloldali érzelműek is) az 1938-ban „végre” megtörtént Anschlusst. Mivel 1526-tól 1918-ig a Habsburg uralkodók – német-római birodalmi, majd osztrák császári címük mellett – egyben magyar királyok voltak, birodalmuk és Magyarország története „feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul” összefonódott. A magyar királyság tehát egy európai nagyhatalom viszonylagos önállóságot élvező részévé vált, és a 17. század elejétől 1848–1849-ig rendre ismétlődő függetlenségi harcait – ahogy a méltán elfeledett Mód Aladár könyvének kissé félrevezető címében is hirdette, a 400 év küzdelmet az önálló Magyarorszáért – a „németek” ellen vívta. Ebből a szempontból teljesen természetes volt, hogy a Harmadik Birodalom ideológusai a Habsburg-ház uralma alatt álló területeket németnek tekintették.

Ehhez járult a 19. század második és a 20. század első felének eltérő német, illetve magyar nemzetfogalma. Míg a magyarok Eötvös József 1868-as nemzetiségi törvénye óta az országukban élő (nem magyar anyanyelvűeket is magába foglaló) politikai nemzet gondolatát hirdették, addig a németek – nagyjából ugyanekkortól – a közös hagyományok és az azonos nyelv által összekötő kultúrnemzet eszméjét vallották. Eltekintve attól, hogy mindkettő fikció volt, a két világháború között és a második világháború idején éppen ez a két elképzelés ütközött

a legélesebben – amint erre az idézett Otto Brunner is fölhívta a figyelmet. Míg a németek fő célja már a weimari köztársaság idején, de főleg 1933 után az volt, hogy a kultúrnemzet határáig terjeszkedjenek, addig a magyarok változatlanul a politikai nemzet fogalmához és a soha nem létezett, az idegeneket szívesen látó „szentistváni állam” elképzeléséhez ragaszkodtak. Függetlenül attól, hogy – az egyébként soha, semmilyen politikai erő által el nem ismert, 1920 utáni – államhatárainkon túl jelentős lélekszámú magyar népesség élt, ami a kultúrnemzet propagálását indokolta volna. Ezért aztán történelmi országuk (teljes vagy legalább nagy része) visszaszerzésének vágya a szélsőbaltól a szélsőjobbbaig általánosan elfogadott törekvés volt. Tehát a magyarok számára is magától értetődő lett volna a kultúrnemzeti koncepció népszerűsítése – mint ahogy napjainkban történik –, ám hogy ezt mégsem hirdették, abban a Trianon utáni magyar állam legnagyobb kisebbségének, a mintegy félmillió fős németnek, és ennek következtében a német kultúrnemzet-koncepciótól való félelemnek (amely a nemzetiszocialista hatalomátvétel után csak erősödött) is nagy szerepe volt.

Ugyanígy választóvonalat jelentett a revízió értelmezése. Míg német részről ez elsősorban a politikai – és csak részben a területi – felülvizsgálatot (1933 előtt a császárságtól, 1933 után a weimari köztársaságtól való távolságtartást) jelentette, addig a revízió magyar értelmezésében a trianoni békeszerződés megváltoztatása lett minden politikai cselekvés alapja.

Mindezt – és a geopolitikai, valamint gazdasági okokat is – figyelembe véve is teljesen érthető az első világháború legnagyobb veszteségeinek, Magyarországnak és a Német Birodalomnak a szövetsége. Akárcsak az is, hogy ez meglehetősen labilis volt, ami a tankönyvekben is tükröződött. A magyarok valóban ódzkodtak annak bemutatásától, hogy milyen szerepet játszott a német polgárság és parasztság államuk fejlődésében. A németek pedig – megkockáztatom: e szokásuk máig sem változott – a saját normáikat kívánták ráerőltetni a magyarságra (és más közép-kelet-európai népekre is). 1933 után az okozott számukra gondot, hogy a magyar tankönyvekben Heinét még mindig német klasszikusként mutatták be, és nem fordítottak kellő gondot a „zsidótlanításra”. (Érdekes viszont, hogy ezen túl a „zsidókérdés” az általam ismert, tankönyvekről szóló dokumentumok-

ban egyáltalán nem fordul elő, miközben a nagypolitikában a német vezetők állandóan ennek fontossága hangsúlyozásával támadták az e téren tehetetlennek ítélt magyarokat.) Fordítva pedig: a magyarok Adam Müller-Guttenbrunn – mai szemmel olvasva nem is olyan ártalmas – írásait kívánták valamennyi német tankönyvből eltávolítani. A látszólagos szoros politikai szövetség mögött tehát komoly ellentétek húzódtak, amelyek a tankönyvek körüli vitákban is lecsapódtak. Nyilván mindkét fél úgy vélte, hogy a már akkor is elterjedt – mint oly sokszor bebizonyosodott, alapvetően téves – politikai szemlélet, miszerint „akié a jelen, azé a jövő is” szellemében a tankönyvek határozzák meg a másokról alkotott képet.

Ma már tudjuk: ez sok szempontból igaz, részben viszont hamis. E tekintetben teljesen egyetértek korán elhunyt barátom, Stier Miklós szavaival miszerint: „[...] száz éves kísérletezés után talán be kellene látnunk, hogy a bilaterális tankönyvegyeztető módszer hatékonysága jelentős mértékben korlátozott. Mögötte természetesen az az elméleti összefüggés húzódik, hogy a tankönyvek nemzeti elfogultságok következtében »lábbon hordott betegségeinek« gyógy módjaként aligha alkalmazható a »kutyaharapást szőrivel« elve, hiszen nemzeti korlátok ellen a nemzeti szemlélet kereteiből hadakozni igen furcsa, ellentmondásos dolog.”⁶⁴

64 STIER Miklós: A másokról alkotott kép. Identitások, mentalitások, mítoszok és sztereotípiák Európa multietnikus régióiban. Nemzetközi tudományos ülés, Salzburg 1994. június 27–29. *Századok*, 1994. pp. 1251–1254.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALBERT B. Gábor: A két világháború közötti magyarországi tankönyvrevíziós mozgalom kutatásának történeti forrásai. *Történelemtanítás. Online történelemdidaktikai folyóirat*, Új folyam II. 2011/2. (http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2011/06/02_02_05_Albert.pdf – letöltve: 2014. december 10.)
- ALBERT B. Gábor: A magyarországi tankönyvrevíziós mozgalom a két világháború között. *Századok*, 2008/1. 63–78.
- ALBERT B. Gábor: Domanovszky Sándor és a hazai tankönyvrevíziós mozgalom intézményesülése. *Történelemtanítás. Online történelemdidaktikai folyóirat*, Új folyam II. 2011/1. (http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2011/03/02_01_05_Albert.pdf – letöltve: 2014. december 10.)
- BALOGH Jenő: A Szellemi Együttműködés Magyar Nemzeti Bizottságának működése. In: *Közigazgatásunk nemzetközi kapcsolatai. A VI. Közigazgatási Továbbképző Tanfolyam előadásai*. Közzéteszi dr. vitéz Keresztes-Fischer Ferenc. Szerk. Mártonffy Károly. Állami Ny., Budapest, 1941. 861–866.
- BALOGH József: A nemzet híre és a nemzeti önismeret. *Magyar Nemzet*, 1944. február 1.
- BALOGH József: A nemzeti önismeret eszközei. *Magyar Nemzet*, 1943. november 15.
- BARÁTH Tibor: Magyar történet a francia középiskolákban. *Századok*, 1935. 442–450.
- DÁRDAI Ágnes: A tankönyvkutatás nemzetközi és hazai pozíciói. *Iskolakultúra*, 2005/10. 120–126.
- F. DÁRDAI Ágnes: Tankönyvek a társadalmi-politikai érdekek keresztműzében. In: *Uő: Történelmi megismerés – Történelmi gondolkodás*, II. köt. Pécs, ELTE BTK – Magyar Történelmi Társulat, 2006. 8–40.
- Die ungarischen Ortsnamen im Meyers Volksatlas. *Pester Lloyd*, Morgenblatt, 1933. december 7.
- ECKHARDT Sándor: A magyarság külföldi arcképe. In: *Mi a magyar?* Szerk. Szekfű Gyula. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939. 87–136.
- HITLER, Adolf: *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944. Die Aufzeichnungen Heinrich Heims*. Hrsg. von Werner Jochmann. Wilhelm Heyne Verlag, München, 1982.
- ILLYÉS Gyula: Hírünk a világban. *Magyar Nemzet*, 1943. december 1.
- ILLYÉS Gyula: Hírünk a világban II. *Magyar Nemzet*, 1944. március 15.
- JESZENSZKY Géza: *Az elveszett presztízis. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában, 1894–1918*. Magyar Szemle Alapítvány, Budapest, 1994.
- KERESZTURY Dezső: Hírünk a világban. *Magyar Nemzet*, 1943. december 1.
- LEMBRECHT, Christina: *Bücher für alle. Die UNESCO und die weltweite Förderung des Buches 1946–1982*. De Gruyter, Berlin–Boston, 2013.

- MAGYARY Zoltán: Tudományos életünk virágzásának feltételeiről. In: Uő: *A magyar tudományos nagyüzem megszervezése. Nyolc év a magyar tudományos élet kormányzatában*. Danubia, Pécs, 1931. 103–111.
- Mannerheim tábornagy a szegedi egyetem díszdoktora. Hóman Bálint kultuszminiszter nagyfontosságú beszéde Szegeden. *Nemzeti Újság*, 1942. június 9.
- Mi a magyar? Szerk. SZEKFŰ Gyula. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939.
- MOLNÁR Péter: Magyar–német vegyesbizottsági tárgyalások a tankönyvek kölcsönös revíziójáról (1940–1944). *Századok*, 1997/2. 477–488.
- NAGY Iván: A tankönyvek nemzetközi revíziója. *Néptanítók Lapja és Népművelési Tájékoztató*, 1937/19. 746–749.
- OLAY Ferenc: A művelt Nyugat tankönyvei – rólunk. *Magyar Szemle*, 1933. XVII. köt. 3. sz. 261–271.
- OLAY Ferenc: *Magyarország a külföldi tankönyvekben. Adalékok a tankönyvek nemzetközi revíziójához*. Magyar Nemzeti Szövetség, Budapest, 1933.
- STIER Miklós: A másokról alkotott kép. Identitások, mentalitások, mítoszok és sztereotípiák Európa multiethnikus régióiban. Nemzetközi tudományos ülés, Salzburg 1994. június 27–29. *Századok*, 1994. 1251–1254.
- SZABÓ István: A magyarság híre külföldön. *Hitel*, 1944/1. 42–50.
- SZABOLCS Ottó: Nemzetközi tankönyvgyeztetések. *Educatio*, 1994/4. 623–630.
- SZALAI Bernadett: A nemzetközi tankönyvkutatás történeti vázlata. *Acta Academiae Beregsasiensis*, 2012/1. 87–99.
- TAS József: *Mit tanítanak Magyarországról a külföld iskoláiban?* Klly. a Magyar Paedagogia 1928. évi 5–7. számából. Egyetemi Ny., Budapest, 1928.

Levéltári források:

Auswärtiges Amt, Politisches Archiv (Berlin)
Budapest Főváros Levéltára
Bundesarchiv, Berlin
Humboldt Egyetem, Berlin, Szlavisztikai Intézet Magyar Szeminárium
Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltára
Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára